

P. SZÁSZFALVI MÁRTA

A REFORMÁTUS VALLÁSI TURIZMUS DIMENZIÓI ÉS A REFORMÁCIÓ ÉVSZÁZADOS JUBILEUMAI*

A vallási objektumokat közismerten már évszázadok óta használják a vallásgyakorlás mellett különböző kulturális célokra is, így mint műemlékek, idegenforgalmi látványosságok, közvetve jövedelemtermelő tényezőként is funkcionálnak.¹ Az egyházközségek a megfelelő kínálat kialakítása, vagyis a turisztikai feltételrendszer egyes elemeinek megteremtése, illetve a már meglévők fenntartása és fejlesztése által teremtik meg az adott vonzerő iránti keresletet.² Ennek megfelelően a helyi turizmusba való integrálódás vagy a lehetőségekhez mérten önálló turisztikai fejlesztések és attrakciók által szolgálják ki az új igényeket. Számos gyülekezet az egyházi objektumok bemutatását, illetve a korábban kizárólag gyülekezeti alkalmakként funkcionáló eseményeket a rendelkezésre álló erőforrások és a fennálló turisztikai kereslet alapján ma már mint a vallási turizmus lehetséges alternatíváit kezeli, és igyekszik azokat vonzó turisztikai attrakcióként továbbfejleszteni, piacképes termékként értékesíteni. Tanulmányomban a református gyülekezetek előtt álló turisztikai lehetőségekről, vallásturisztikai attrakciókról kívánok átfogó képet nyújtani, kiemelt részletességgel kezelve a fogalom változását, a megnyilvánuló látogatói szükségletek és az ünnepek turisztikai szerepének kérdését.

1. A VALLÁSI TURIZMUS KONCEPTUALIZÁLÁSA

A vallási turizmus kutatásának nehézségét egyfelől a kevés rendelkezésre álló, megbízható statisztika, másfelől pedig a vallási turizmus pontos, a turizmus fogalmához hasonló,³ általánosan elfogadott definíciójának hiánya adja.⁴ Az ENSZ Turisztikai Világszervezete, az *UNWTO* 1995-ös meghatározása szerint a „vallási vagy zarándokturizmus az adott lakóhelytől eltérő úti célra irányuló, vallási célú utazást jelent, kivéve a szakmai célú utazásokat (például papok utazása munkavégzés céljából).”⁵ A londoni székhelyű *Mintel International Group Ltd.* 2005-ös, a témában alapvetőnek

tekintett hatástanulmányában a vallási turizmust olyan utazások összességéként értelmezi, amikor egy szentnek tartott helyet, épületet, kegyhelyet látogatnak meg a turisták. Három dimenzióját különbözteti meg a vallási turizmusnak: a zarándoklatot (egy szent hely meglátogatását), vallási eseményre való utazást és a templomturizmust, vagyis imaházak, kegyhelyek meglátogatását, kulturális, történelmi és építészeti jelentőségük miatt, nem feltétlenül vallási okból.⁶ 2012-ben a *Mintel* már olyan nemzetközi utazásként definiálja a vallási turizmust, amelynek elsődleges célja vallási szempontból jelentős helyek, útvonalak és fesztiválok meglátogatása, vagy vallási tevékenység (vallási konferencia, lelkigyakorlat, keresztény táborok).⁷

A témával foglalkozó tudományos munkák már kezdetektől fogva megkülönböztették a vallási és a nem vallási célú utazásokat.⁸ Ezen alapul *Valene L. Smith* közismert zarándoklat–vallási turizmus–turizmus hármas felosztása, a fogalmak vallási-világi tengelyen való elhelyezése.⁹ Ebben az esetben a zarándoklat egy olyan vallási indíttatású utazás, amikor a szent hely felkeresése által az egyén egy belső, lelki utazáson vesz részt, a cél pedig hitének mélyebb átélése. A vallási turizmus, *Smith* szerint, a vallási helyszínek vagy események felkeresésére irányuló utazás, ahol a felekezethez kötődő történelmi, művészeti vagy egyházi vonatkozások megismerése identitáserősítő hatással is bír. A világi turizmus során pedig az egyénnek nincs vallási alapú élménye, az adott vallási helyszínt kizárólag művészeti, művelődési értékei miatt keresik fel a turisták.¹⁰ E felosztás is mutatja, hogy a vizsgálati dimenziók köre túlmutat a zarándoklaton. *Mary Lee Nolan* és *Sidney Nolan* a témában alapvetőnek tekintett tanulmányában a vallásturisztikai desztinációk három csoportját különbözteti meg: a kegyhelyeket, zarándokhelyeket; a vallásturisztikai látnivalókat; illetve a vallási ünnepeken való részvételt.¹¹

Hazánkban a vallási turizmus tudományos vizsgálata az elmúlt évtizedet megelőzően a kevésbé frekvenciát kutatási témák közé tartozott,¹²

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma

REB-16-2-KUTATÁS azonosítószámú pályázat támogatásával valósult meg.

1 Bartha Elek, 1993, 43.

2 Michalkó Gábor, 2012, 82.

3 A turizmus definíciójának legismertebb és általánosan elfogadott meghatározását a Turizmus Világszervezete (WTO) és az Interparlamentáris Unió fogadta el Hágában 1989-ben. Eszerint „a turizmus magában foglalja a személyek lakó- és munkahelyén kívüli minden szabad helyváltoztatását, valamint az azokból eredő szükségletek kielégítésére létrehozott szolgáltatásokat.” Michalkó Gábor alternatív turizmusdefiníciója szerint „a turizmus az egyén élményszerzéssel párosuló környezetváltozása, amelynek során szolgáltatások igénybevételére kerül sor”. Lásd: Michalkó Gábor, 2012, 34.

4 Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Iroda (összeáll.) 2013, 1.

5 Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Iroda (összeáll.) 2013, 1.

6 Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Iroda (összeáll.) 2013, 2.; Vö. Mester 2006, 16.

7 Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Iroda (összeáll.) 2013, 2.

8 Smith, Valene L., 1992: 11., Collins-Kreiner, Noga 2010., Puczkó László – Rátz Tamara 2011.

9 Smith, Valene L., 1992.

10 Collins-Kreiner, Noga 2010, 440.

11 Nolan, Mary Lee – Nolan, Sidney 1992.

12 Mindenképpen kivételként kell említeni Pusztai Bertalan néprajzkutatót, kulturális antropológust, aki már 1998-tól kezdve, bár kizárólag a zarándoklat tekintetében, de egyrészt önálló témaként, másrészt a néprajzi, kulturális antropológiai módszerek mellett a turisztikai irányvonalakat is szem előtt tartva vizsgálta a vallási tu-

1. kép. A vallási turizmus helyszínei Magyarországon¹⁵

vizsgálati dimenziója pedig jellemzően a zarándoklat volt, amely így természetesen determinálta a témában érintett vallásokat, felekezeteiket is. Ezt leginkább az általános turizmus rendszerén belül elfoglalt helyének bizonytalansága indukálta, melynek okát leginkább a rendszerváltás előtti időszak „örökségében” kereshetjük. A pártállami évtizedek alatt ugyanis a hatalom közismerten nem preferálta a vallási jellegű utazások szervezését és tudományos vizsgálatát sem, így a magyarországi vallási turizmus helyzetének elemzésekor mindenképpen tekintettel kell lenni az 1945 és 1990 közötti időszak „örökségére”, amely mind a mai napig befolyásoló erővel bír,¹³ hiszen az adott ország politikai környezete jelentős hatást gyakorol a turizmus tendenciáira.¹⁴

Husz Mária a vallási turizmus *kulturális turizmussal* való erőteljesebb kapcsolódását is azzal magyarázza, hogy míg a katolikus hagyományú országokban, így Spanyolországban, Olaszországban a vallási turizmus a turisztikai bevételek jelentős részét teszi ki, addig Magyarországon „történetileg más körülmények között alakult, változott”, hivatalosan mint ön-

álló turisztikai termék évtizedekig nem jelenhetett meg a kínálatban, „a vallási turizmus tiltott műfaj volt évtizedeken át”.¹⁶ Ennek megfelelően természetesnek tekinthetjük, hogy a professzionális marketingmenedzsment alapú vallásturisztikai utazások szervezése és a téma tudományos vizsgálata iránti nagyfokú érdeklődés, a nemzetközi viszonyokat tekintve igen későn alakult ki Magyarországon.

A *politikai környezet* befolyásoló ereje a fentiekben túl a turizmus bármely részterületét érintő szabályozásban is érvényesül, a turizmusfejlesztési koncepciótól egészen a szabadidő kérdését szabályozó rendeletekig.¹⁷ Ennek megfelelően a vallási turizmus definíciója a különböző közigazgatási szinten megalkotott turizmusfejlesztési koncepciókkal és stratégiákkal, illetve ezzel párhuzamosan az adott területen, főként a 2007–2013-as fejlesztési ciklus során kiírt pályázatokkal is paralel módon változott, és a tudományos szakemberek érdeklődését is egyre inkább felkeltette.¹⁸ Az egyházközösségek mint turisztikai szolgáltatók részéről pedig természetes érdeklődés és érdek alakult ki a fogalom tágabb értelmezése iránt, ami gyakorlatilag lehetővé tette számukra kínálatuk bővítését.

rizmust. Lásd: Pusztai Bertalan 1998., 2004. Érdemes még megemlíteni a témában sokat idézett Mester Tünde tanulmányát, amelyben a szerző a Mintel fentebb idézett, 2005-ös eredményeit közvetítette. Lásd: Mester Tünde, 2006.

13 Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga, 2014, 16.

14 Michalkó Gábor, 2012, 132.

15 Forrás: Jónás-Berki Mónika – Rácz Tamara, 2012, 30.

16 Husz Mária, 2007, 124.

17 Michalkó Gábor, 2012, 132.

18 Irimás Anna – Michalkó Gábor, 2013, Raffay Ágnes – Lőrincz Katalin – Clarke, Alan, 2013., Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga, 2014.

2. és 3. kép. A KassaÉrt Fesztivál részeként szervezett koncert és gyermekfoglalkoztató. Kassa, 2013. június²¹

A különböző szintű stratégiákban közölt *konceptiók és pályázatok* jelentősége természetszerűen azoknak, az adott településre és/vagy egyházközségre gyakorolt közvetett egzisztenciális befolyásán alapul. Mára megváltoztak a templomrekonstrukciós munkálatok anyagi erőforrásaik formái is, hiszen a századokkal korábbi templomépítésekhez vagy felújításokhoz szükséges pénzösszeget a gyülekezetek tagjai, a települések lakói, az ún. patrónusok teremtettké elő. Később a műemlékvédelmi felújításokhoz kapcsolódó pályázatok, illetve adott esetben a régészeti feltárások nyomán volt lehetőség a templomok állagmegóvására. Az európai uniós csatlakozás után a pályázati potenciál expanziója és átalakulása mentén napjainkra egyre gyakrabban a turisztikai termékfejlesztés területén kiírt pályázatok révén valósul csak meg a szakrális objektumok felújítása. Így a saját anyagi erőforrással nem rendelkező kisebb vidéki gyülekezet gyakran csak ezáltal képes, adott esetben kiemelt műemléki védettségű templomát felújítani.

Ezek a felújítások többnyire látogatóbarát átalakításokkal is párosulnak, s így a szakrális műemlékek a pályázatok révén turisztikai attrakcióvá is válnak, ami a helyi közösségek szemszögéből előnyökkel és hátrányokkal is járhat. Igen gyakori hátrányként jelentkezik a belső felújításhoz kapcsolódóan a térhasználat átalakulása, az intenzív látogatóforgalom megfelelő koordinálása, ami a pénzügyi és humán erőforrásból adódó korlátok miatt egy kisebb gyülekezet számára komoly teherterhelést jelenthet. Ezek a nehézségek, adott esetben ellenérzések azonban – hasonlóan akár egy régészeti feltáráshoz – a kellő külső érdeklődés, pozitív visszacsatolás eredményeként a helyiek számára fokozatosan identitásuk megerősítésé-
ként is szolgáló előnyös akcióvá alakulnak át.

A vallási turizmust is érintő fejlesztésekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni az *Európa Kulturális Fővárosa* (European Capital of Culture) (továbbiakban: EKF) projektsorozatot, melynek keretében szintén lehetőség nyílik az egyházak számára a műemlékek látogatóbarát fejlesztésére vagy akár fesztiválok szervezésére is.¹⁹ A kassai Szent Erzsébet-székesegyház

rekonstrukciós, helyreállítási és látogatóbarát felújítási munkálatai a Kassa által – Marseilles városával közösen – elnyert EKF-projekt révén valósult meg. Így többek között a Mátyás-torony látogathatóvá tétele, amely rendkívül nagy népszerűségnek örvend a látogatók között, s egyértelműen sikeres turisztikai attrakcióként funkcionál. Az EKF egyik időszakos eseménye, vallásturisztikai attrakciója volt a 2013. június 14–16. között megrendezésre került KassaÉrt Északkeleti Református Találkozó, vallási fesztivál, melynek „célkitűzése a magyar reformátusság történelmi, kulturális, lelki-szellemi örökségének bemutatása és népszerűsítése volt”.²⁰ Debrecen városa 2023-ra pályázik az EKF címre, mely remélhetőleg újfent lehetőséget teremt a helyi szintű, ugyanakkor országos érdekű vallásturisztikai attrakciók fejlesztésére, kialakítására

A vallási turizmus konceptualizálásából adódó korábbi *felekezeti lehatároltság* napjainkra a megvalósítás gyakorlati színtereit tekintve teljes mértékben megszűnt. Egyfelől a vallási turizmus fogalmát a vallási műemlékek turisztikai célú látogatásával bővítve természetszerűen minden felekezet érintetté és érdekeltté vált benne. Másfelől a szűkebben vett vallási turizmus, vagyis a zarándoklat újraértelmezése révén még inkább kibővült a résztvevő felekezetek köre. Mára ugyanis a vallási emlékek szinte kizárólag kulturális célú felkeresésére szervezett kirándulás (pl. „Vizsolyi Biblia-zarándoklat”) vagy a helyi vallási és kulturális műemlékek megtekintésének látogatóbarát, illetve rendezvények befogadására is alkalmas fejlesztése (pl. „Utazás a zsidó örökségbe Észak-Alföldön” – Zarándokút az Észak-alföldi zsidó vallási és kulturális örökség mentén c. projekt) során is a zarándoklat kifejezést használják, nem csak a katolikus egyházak, melynek értelmezése mára teljesen megváltozott.²² Ennek megfelelően a

20 Forrás: [http://www.kassaert.tirek.hu/] (Letöltés ideje: 2013. május 5.)

21 A fotót készítette: P. Szászfalvi Márta

22 „A kegyhelyek zarándoklattal látogatott és nagy tömegeket mozgó búcsúút a népi gyakorlatnak megfelelően *szentbúcsúnak* nevezzük. . . A magyar búcsújáróhelyek jellegüket és eredetüket tekintve, tulajdonképpen kétfélek: csodás gyógyulásokat okozó forrásokhoz, vagy csodás múlttal megáldott Mária-képekhez és -szobrokhoz kötődnek. A képet kissé színezi azok a helyek, ahol a hagyomány szerint megjelent a Szűz Mária és vizet fakasztott (pl. Csobánkán), illetve azok a helységek, ahol neve-

református vallási turizmus *kinálatában* már a templomturizmus mellett a református tematikus utak, gyülekezeti kirándulások, vallási fesztiválok, a különböző egyházszerkezeti szinten szervezett táborok és gyűlések, illetve konferenciák lehetősége is megjelenik.

2. A VALLÁSI TURIZMUS HELYE A TURIZMUS RENDSZERÉBEN

A fent vázolt fogalmi expanzió révén a turizmus rendszerén belül elfoglalt helye is jelentős mértékben megváltozott a vallási turizmusnak, mondhatni többretegű lett. A turizmus két alapvető fajtáját, a *szabadidős*²³ és a *hivatásturizmust*²⁴ tekintve a református vallási turizmus dimenziói jellemzően az előbbibe sorolhatók. Kivételt képeznek az egyházak által szervezett tudományos konferenciák, illetve az egyházmegyei, -kerületi közgyűlések, melyek a hivatás-, szűkebb értelemben a konferenciaturizmus körébe tartoznak. A konferenciaturizmus eme, több évszázados múltra visszatekintő formája révén, természetesen nem a legmagasabb árszínvonalú szolgáltatásokat igénybevevő üzleti konferenciákkal azonos mértékben,²⁵ de az egyházak is mindenképpen potenciális fogyasztói piacot jelentenek a konferenciák szervezésére vállalkozó települések és intézményeik számára. A gyülekezeti kirándulások a résztvevő gyülekezeti tagok aspektusából szabadidős turizmusként, a szervező lelkész számára viszont inkább hivatásturizmusként értelmezhetők, hiszen bár térben a lelkész is elhagyja munkahelyét, és utazása során maga is igyekszik kapcsolódni, „jelki élménnyel feltöltődni”, az utazás szervezésével járó kötelezettségek, illetve az említett utastársi viszonyok miatt mégsem tud teljes mértékben elszakadni munkakörnyezetétől, magyaráz szabadidős turistaként viselkedni.

Az utazás és tartózkodás külsőségeiben tetten érhető megjelenése, a turisták élményeinek visszatükröződése, valamint a felkeresett környezettel való kölcsönhatásai alapján különböztetjük meg a *tömeg-* és az *al-*

ternatív turizmust.²⁶ A vallási turizmust alapvetően átmeneti formaként értelmezhetjük,²⁷ hiszen a tömegeket megmozgató fűrdőturizmussal szemben a templomok meglátogatása alternatív programként funkcionál, a Mekkába vagy Rómába áramló emberáradat viszont egyértelműen tömegturizmusként értelmezhető.

A református vallási turizmus egyes dimenziói között szintén kvalitatív és kvantitatív szempont alapján is különbséget tehetünk. Így Debrecenben az augusztus 20-i Virágkarnevál során a Nagytemplomba áramló turistatömeg látogatását a más alkalommal a templomba látogató csoporttal összevetve egyértelműen tömegturizmusként kezelhetjük. Ezzel szemben a Virágkarnevál összefüggésében, a városi rendezvény profán programjait tekintve viszont inkább alternatív turizmusként értelmezhetjük. Egyértelműen az alternatív turizmus körébe sorolható a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kis települések, Tákos, Csaroda, Csenger stb. művészet- és művelődéstörténetileg is jelentős templomát érintő templomturizmus, hiszen esetükben a szervezők már egyértelműen törekednek a megszokottól eltérő, szinte személyre szabott igényeket kielégítő programok biztosítására, és természetesen közvetlenebb viszony alakul ki a szolgáltatók és a látogatók között.

A turista mozgásának iránya és az utazás térbeli kiterjedése alapján különböztetjük meg a *belföldi* és a *nemzetközi turizmus* típusát.²⁸ A vallási turizmusból származó bevételek és látogatói forgalom tényleges mérésének nehézségét éppen a belföldi és a nemzetközi vallási turizmus adatainak összemossódása eredményezi, amit ráadásul a vallási turizmus bizonytalan

zetes történelmi esemény emlékére tartják a búcsút (pl. Csíksomlyón).” Lásd: Bárh János, 1990, 371.

23 Szabadidős turizmus alatt azokat a turisztikai tevékenységeket értjük, amelyek az emberek munkaidején kívüli, legtöbbször önálló döntésen alapuló időfelhasználásból erednek. A szabadidős turista önmaga határozza meg a felkeresett desztinációk körét, ő dönt az utazás időpontjáról, helyéről, intervallumáról, és a költségeket is saját maga fizeti. Az együtt utazók köre a családi, baráti kötelékekből kerül ki, a munkahelyi kapcsolatok átültetése ebben az esetben nem jellemző. A szabadidőben zajló utazások elsődleges célja a kikapcsolódás, a hétköznapi (munka) környezetből történő kiszakadás. Lásd Michalkó Gábor, 2012, 41.

24 Hivatásturizmus, más néven MICE turizmus (Meetings, Incentives, Conferences and Exhibition) alatt a turista foglalkozásának gyakorlásával összefüggésbe hozható utazásokat értjük. A hivatásturizmus fogalomkörébe sorolt utazásokról a munkáltató dönt, de a kiküldetésre a munkavállaló is tehet javaslatot. Hivatásturizmus alatt elsősorban konferencia-, üzleti és incentive turizmust értünk, de a terepmunka, turné vagy a versenyek révén a kutatás, művészet vagy a sport révén megtett utazások is a hivatásturizmus körébe sorolhatók, és így a mások utazásait bonyolító utazásszervezőket, buszsofőröket, utaskísérőket, stewardesseket stb. is hivatásos utazóként kezelik. Lásd: Michalkó Gábor, 2007, 39., 2012, 41.

25 Michalkó Gábor, 2012, 182.

26 A tömegturizmus résztvevői olyan szolgáltatásokat vesznek igénybe, melyeket „nagy tételben, sokszor standardizálva, közel azonos élményt nyújtva állítanak elő”. Sajátossága a szolgáltatások fogyasztása révén szerezhető élmények sematikus, hasonló környezetben átéltető jellege, illetve az egyéni érdeklődés kielégítésének minimális szándéka. A tömegturizmusban résztvevő turista ritkán kerül személyes kapcsolatba a helyi társadalom képviselőivel, és a szolgáltatókkal való kapcsolatai jellemzően felületesek. Ezzel szemben az alternatív turizmusra jellemző, amely szemléletében, méretében és hatásában is jelentősen eltér a tömegturizmustól, hogy a szolgáltatók nagyobb figyelmet fordítanak „az egyén átlagtól eltérő érdeklődésének a kielégítésére”, vagyis a megszokott, hagyományos szolgáltatásokhoz képest más, egyéni, „személyre szóló alternatívákat is felkínálnak”. Lásd: Michalkó Gábor, 2007, 40. Vö. Sándor Renáta, 2013, 61.

27 Alternatív turizmusként kezeli többek között Martonné Erdős Katalin (Martonné Erdős Katalin, 2009, 18.) és Sándor Renáta (Sándor Renáta, 2013, 61.). Pusztai Bertalan a „ma tömegeket megmozgató, másoknak pedig munkát adó, jelentős bevételeket termelő szervezett tömegturizmus”-ként, illetve „annak egy speciális fajtája”-ként kezeli a vallásos motivációjú utakat, vagyis a zárandoklatokat. Lásd: Pusztai Bertalan 2000, 180. Korpcs Márta Medjugorje zárandokhely turisztikai desztinációját alakulása kapcsán „áramló tömeg”, „felfedező tömegturistákról” beszél, és egyértelműen kvantitatív szempontok alapján tesz különbséget a „felfedező turisták” és a „felfedező tömegturisták” között. Lásd: Korpcs Márta, 2003, 111–112.

28 Belföldi turizmus alatt egy adott ország állampolgárainak az állam határain belül zajló utazásait értjük, azokat az utazásokat pedig, melyeknél az egyik szuverén ország állampolgára egy másik területére lép, a nemzetközi turizmus részeként kezeljük. A külföldi állampolgárok érkezése alatt beutazást, az adott ország állampolgárainak határon túlra való „mozgása” pedig kiutazást jelent. Az előbbi turizmusgazdaságtani szempontból aktív, az ország devizamérlegét növelő, az utóbbit pedig passzív, az ország devizamérlegét csökkentő turizmusnak tekintjük. Lásd: Michalkó Gábor, 2012, 32.

definíciói is erősítenek, hiszen egyik meghatározás sem tesz különbséget a belföldi és a beutazó turizmus között.²⁹ A Recultivatur vallásturisztikai projekt³⁰ részeként készített hatástanulmány szerint a mérést tovább nehezíti, hogy mivel a vallásturisztikai helyszínek helyi vonzáskörűek, ezért jellemzően egynapos kirándulások céljai, így a látogatók tényleges turisztikai fogyasztása nehezen mérhető. Továbbá nehéz a kizárólag vallási céllal érkezők megkülönböztetése a más motivációval érkező látogatóktól, illetve a vallási turizmusban érintett intézményekről, szervezetekről sincs pontos statisztikai nyilvántartás.³¹

A hazai református vallási turizmus esetében – a zárandoklattal összevetve – igen alacsonyra tehető az egyénileg szervezett, kifejezetten vallási célú, külföldi utazások száma. Itt érdemes azonban megemlíteni a Debrecenbe látogató holland turistákat, akik bár nem kizárólag vallási/egyházi motivációval érkeznek a városba, az Emlékkertben felállított gályarabok emlékoszlópa számukra gyakorlatilag zárandokhelyként funkcionál.³² Legyen szó szabadidős³³ vagy hivatásos turistákról, ez utóbbi kapcsán elég csak a magyar–holland egyetemi kapcsolatokról adódó lehetőségekre gondolni.³⁴ A csoportos utazások, így a vallási fesztiválok, gyülekezeti kirándulások tekintetében azonban számottevő „határontúli” turistával számolhatunk, akiknél adott esetben a fennálló testvérgyülekezeti kapcsolatok is befolyásolják az úti cél megválasztását.

3. A VALLÁSI TURIZMUS IRÁNTI KERESLET

A turizmus³⁵ bármely területén működő attrakció iránti keresletet három tényező befolyásolja: a motiváció, a szabadidő és a rendelkezésre álló jövedelem. E faktorok gyakorlatilag a vallás és a turizmus kapcsolatának vizsgálati dimenzióit is lefedik, annyi különbséggel, hogy a rendelkezésre álló jövedelem helyett leggyakrabban a tér, térhasználat szolgál preferált vizsgálati aspektusként. A vallás és a turizmus közötti hasonlóságok, illetve különbségek vizsgálata, a kettő összetétele igen sokrétű, hiszen a

témával foglalkozó tudományos munkákban a gazdasági, a politikai, a társadalmi és a pszichológiai aspektus egyaránt helyet kap.³⁶

3.1. A motiváció

A keresletet befolyásoló tényezők közül a legösszetettebb a *motiváció*. A turisztikai keresletet már kezdetektől fogva meghatározta a vallás motivációja, hiszen már az ókorban gyakoriak voltak a zárandoklatok, a szentélyek, templomok felkeresése. Emellett a vallás különböző rítusaihoz kapcsolódó eseményeken,³⁷ a vallási ünnepeken és fesztiválokon való részvétel is utazásra serkentette az ókor emberét is.³⁸ Az egyének motivációja, vagyis az utazásra, otthonaik elhagyására való késztetés többféle hatás eredője lehet, így befolyásolhatja a szükséglet, az attitűd, a társadalmi hatások, a tapasztalat és a tanult magatartás.³⁹

Abraham Maslow jól ismert *szükséglet-hierarchia* elmélete szerint minden ember szükségletei hierarchikusan, piramisszerűen épülnek fel, s a magasabb szükségleti szint csak akkor határozza meg a tudat működését, motiválja az egyént, ha az alapszükségletek már kielégítésre kerültek.⁴⁰ Ilyen szükséglet a fiziológiai, a biztonság, a szeretet (valahová való tartozás), a megbecsülés, a kognitív, az esztétikai és az önmegvalósítás szükséglete. A turizmus különböző formáinak kialakulása ezen szükségletek kielégítését célozzák,⁴¹ s így a vallási turizmus egyes dimenzióinak vizsgálatakor is figyelembe kell venni mint motivációs tényezőket.

Az ember legalapvetőbb szükségletei a *fiziológiai*, vagyis biológiai szükségletek, melyeknek kielégítésére irányul a kikapcsolódás, „a hétköznapi egyhangúsága által kiváltott feszültségek kompenzációja”.⁴² A fiziológiai szükségletek kielégítéséből fakad a turizmus legpreferáltabb formája az üdülés és az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő gasztroturizmus is. A kikapcsolódás történhet passzív és aktív pihenés révén, az előbbire az egészség-, az utóbbira pedig az aktív turizmus különböző formái szolgálnak.⁴³ A vallási turizmus során a fiziológiai szükséglet aktív kielégítését tekintve leginkább a zárandoklat vehető számításba, amelyet szintén motivál a fizikai megterhelés, hiszen a zárandoklat során átélt konkrét fizikai erőfeszítés és megterhelés által a zárandokok közelebb kerülnek a szenthez, a szenvedésük megerősíti őket hitükben.⁴⁴

29 Magyar Turizmus Zrt. Kutatási Iroda (összeáll.) 2013.

30 A Recultivatur projekt, mely a Délkelet-európai Térség Transznacionalista Együttműködési Program finanszírozásában valósult meg, fő célja a délkelet-európai térség kulturális és vallási értékeinek, épített és szellemi örökségének feltérképezése, valamint a helyi értékekre, emberi erőforrásokra és szolgáltatásokra alapozó fejlesztése. A projektben Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Olaszország, Magyarország, Románia, Szlovénia vett részt. Recultivatur 2013.

31 Recultivatur 2013.

32 Forrás: [http://titthon.hu/hi/eszakmagyarorszag/kulturalis-turizmus/-/netaview/613101/galyarabok-emlekoszlopa;sessionId=zE705D37D3067CA32C31B3C01F81C3D8] Letöltés ideje: 2016. január 4.

33 A holland ajánlásra lásd: [http://www.hongarijevakantieland.nl/plaats-informatie/debrecen/] Letöltés ideje: 2016. január 4.

34 Katalin Beke, 2001.

35 A turizmus legismertebb és általánosan elfogadott meghatározását a Turizmus Világszervezete (WTO) és az Interparlamentáris Unió fogadta el Hágában 1989-ben. Eszerint „a turizmus magában foglalja a személyek lakó- és munkahelyén kívüli minden szabad helyváltoztatását, valamint az azokból eredő szükségletek kielégítésére létrehozott szolgáltatásokat.” Lásd: Lengyel Márton, 2004, 23.

36 Irimiás Anna – Michalkó Gábor 2013, 179., Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga, 2014, 12.

37 Michalkó Gábor, 2012, 141., Lengyel Márton, 2004, 23.

38 Tasnádi József, 2002, 18.

39 Martonné Erdős Katalin, 2009, 14–15.

40 Michalkó Gábor, 2012, 52.

41 Martonné Erdős Katalin, 2009, 15.

42 Martonné Erdős Katalin, 2009, 16.

43 Michalkó Gábor, 2012, 53., Martonné Erdős Katalin, 2009, 16.

44 Korpics Márta, 2014, 53.

4. kép. „Mert a reformáció megmozgat” c. kezdeményezés logója⁴⁵

A református felekezetek tekintetében csak újabban, az aktuális turisztikai trendeket követve formálódnak ki az aktív turizmus felé mutató attrakciók. A fentebb említett, 2013 augusztusában megszervezett „Vizsolyi-Biblia-zarándoklat” során a résztvevők a gönci református templomtól indulva Göncruszka és Vilmányon át Vizsolyig járták végig a „Biblia-földjét”.⁴⁶ 2014-ben indították útjára a reformáció 500. évfordulójához kapcsolódó, „Mert a reformáció megmozgat” című, gyakorlatilag tétől független programot, melynek részeként idők és fiatalok 2017-ig 1517 kilométer futnak le.⁴⁷ Ennek a programnak már helyi szintű formája is megjelent, ugyanis egy Debrecen mellett szolgáló lelkész elhatározta, hogy 500 kilométert fog lefutni a magyar kereszténység hagyományai szerint kiemelt jelentőségű településeket érintve.⁴⁸ Ezek a programok egyszerre szolgálják a fizikai és lelki kikapcsolódást is, a futóprogram résztvevői közül többen a lelki elcsendesülés, az imádkozás lehetőségeként is tekintenek a futásra a testmozgáson kívül.⁴⁹ A „Mert a reformáció megmozgat” kezdeményezés ráadásul a testmozgás mellett a reformáció évfordulójának népszerűsítéseként is funkcionál, az említett fiziológiai szükséglet mellett pedig a valahová való tartozás szükségletét is kielégíti. Egyfelől a református egyházhoz, másfelől a futók csoportjához való tartozás révén, hiszen ma már a futás „egyre több ember életének és identitásának része”.⁵⁰

A kikapcsolódás iránti vágy természetesen nemcsak fizikai, de lelki, szellemi feltöltődést is jelenthet, hiszen „a szervezet fizikai és mentális egészségi kondíciójának megőrzése, visszaállítása az utazások minden életkorban egyaránt érvényesülő fiziológiai indítéka”.⁵¹ Napjaink munkával töltött hétköznapijaira a profán tartalmak jellemzőek, ezzel szemben a turizmus során az egyén a „nem mindennapi, az egyedül élti

meg, és átléphet a szakrális világba, ahol lelki és kulturális vágyai kerülnek előtérbe”.⁵²

A vallás és turizmus analógiájának vizsgálatakor gyakori összehasonlítási alapként jelenik meg a hétköznapiból, a profánból való kilépés hasonlósága. Michalkó Gábor a WTO turizmus fogalmának alternatív definíciójában éppen azt emeli ki, hogy „a turizmus az egyén élményszerzéssel párosuló környezetváltozása, melynek során szolgáltatások igénybevételére kerül sor”.⁵³ A turista elhagyja állandó lakó- és munkahelyét, elvállik a megszokottól, a hívó vallása gyakorlása során pedig szintén a mindennapi élet nehézségeiből a természetfelettihez kapcsolódva, a hétköznapi gondolkodásmódtól eltérő gondolatok közé kerül, s különleges rituális cselekedetek részeseivé válik.⁵⁴ A turista utazása során az autentikus élményeket keresi a hétköznapi nem autentikus és strukturált világával szemben.⁵⁵

A vallási turizmus során elsődleges motivációként a vallás, a vallásgyakorlat,⁵⁶ a hit és a lelki élmény⁵⁷ megtapasztalásának tényezői említhetők. A mai vallási turista számára maga az út is élményt jelent, és a népi vallásosság hagyományos elemei mellett előtérbe kerül az utazó személyes spirituális igénye.⁵⁸ Sulyok Judit és Martonné Máthé Kinga már egyenesen „lelki MICE” vendégnek nevezi azt az új zarándokturista-réteget, amely a zarándoklatot egyfajta elvonulásként éli meg.⁵⁹ E réteg – amely természetesen nem csak a vallási turizmus attrakcióiban keres menedéket⁶⁰ – a szerzők szerint leginkább abból a városiakból, „életközépi válság környékén lévő, vezető pozícióban dolgozó, magas diszkréciós jövedelemmel rendelkező” szegmensből kerül ki, akit kifejezetten jellemez a minőségi szolgáltatások kereslete.⁶¹

A fiziológiai igény fontossága a Recultivatur jelentésben is megjelenik, eszerint a vallási turizmus területén az elmúlt években Európa-szerte tapasztalható jelentős expanzió a sikeres látogatómenedzsment mellett a

52 Jedzinák Krisztina, 2002, 72.

53 Michalkó Gábor, 2012, 34.

54 Berki Tibor – Pohner Tamás, 2009, 245.; Eliade, Mircea, 1999, 63.

55 MacCannell, Dean Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*. 1976. 589–603. Hivatkozik rá: Pusztai Bertalan, 2011, 21.

56 Lásd: Puczkó László – Rátz Tamara 2005, 162–163.; A szociokulturális indítékok között, melyek a műveltség megszerzésére, kiszélesítésére, a valóság megismerésének élményére irányulnak, említi meg Michalkó Gábor a vallásgyakorlatot, hiszen számos egyház előírja híveinek a zarándoklatot. Lásd: Michalkó Gábor, 2007, 50.

57 A szent helyeket felkereső zarándoklat Korpics Márta megfogalmazásában, azon túlmenően, hogy az életnek, az életútnak egyfajta szimbolikus kifejeződése, s mint a hit igazi megnyilvánulásaként funkcionál, annak az élménynek az „evilági megtapasztalása”, hogy a zarándokok „életének értelme az Istenhez vezető út megtétele, melynek célját s az úton levés miértjét is maga a célja adja”. Lásd: Korpics Márta, 2014, 131. Uő. 2000., Uő. 2003.

58 Sulyok Judit – Martonné Máthé Kinga, 2014, 13–14.

59 Sulyok Judit – Martonné Máthé Kinga, 2014, 18.

60 Michalkó Gábor a „túlterhelt, egyébként jó módon élő menedzserek” esetében fennálló stressz levezetésének lehetőségeként a kalandturizmust vagy az extrém sportokat említi. Lásd: Michalkó Gábor, 2012, 55.

61 Sulyok Judit – Martonné Máthé Kinga, 2014, 18.

45 Tervezte: Kutyifa Ágnes. Forrás: [http://www.ref500.hu/hirek/mert-a-reformacio-megmozgat-2013-1517-kilometert-futnak-2017-ig-1] Letöltés ideje: 2016. május 11.

46 Forrás: [http://www.vizsolyibiblia.hu/index.php/hireink/4-zarandoklat] Letöltés ideje: 2014. december 5.

47 Forrás: [http://www.evangelikus.hu/cikk/mert-reform%C3%A1ci%C3%B3-megmozgat-%E2%80%93-1517-kilom%C3%A9ter-futnak-2017-ig] Letöltés ideje: 2015. március 3.

48 Juhász Albert 2016.

49 Forrás: [http://www.ref500.hu/hirek/mert-a-reformacio-megmozgat-2013-1517-kilometert-futnak-2017-ig-1] Letöltés ideje: 2016. május 11.

50 Dávid Adél evangélikus lelkész a program egyik kezdeményezője. Forrás: [http://www.ref500.hu/hirek/mert-a-reformacio-megmozgat-2013-1517-kilometert-futnak-2017-ig-1] Letöltés ideje: 2016. május 11.

51 Michalkó Gábor, 2012, 55.

spiritualitás iránti igény növekedésének is köszönhető.⁶² Ezen igényeket a templomok eredendően elcsendesedésre szolgáló eredeti funkciója is kielégíti, ezt a vonzerőt viszont az aktuális trendeket követve az egyházközségek sikeres hatásmenedzsmenttel, különböző programok vagy tárgyi eszközök, hangulatermek révén igyekeznek tovább erősíteni.

Ezen személyes igények kielégítésére használt másodlagos szuprastruktúra szolgáltatásai⁶³ a vallási helyszínek esetében már eredendően is rendelkezésre állnak, de az adott szolgáltató közeg (egyházközség) fogadóképességétől függően utólagos kialakításuk is lehetséges. A templomok eredeti funkciójukból, belső térszerkezetük és berendezésükből adódóan természetes helyszínei az imádkozásnak, az elcsendesedésnek, amire felekezettől függetlenül – turisztikailag kényelmes megoldásként – a templompadok szolgálnak. A nyílt tér és az adott esetben intenzív látogatóforgalom miatt elcsendesedésre azonban csak kevés turista használja ezt a térelemet, elsősorban szemlélődésre, a templom berendezésének, művészi értékeinek szemrevételezésére, illetve pihenésre szolgálnak a templompadok a templomturizmus során. A turisztikai kínálatban speciálisabb igényeket kielégítve, mondhatni személyre szabott szolgáltatásként működik például a mécsesgyűjtők kihelyezése vagy a turisták számára a nyitvatartási időben biztosított gyóntatás is.

5. kép. A gyóntatószékhez használt jelzőberendezés. St. Michael Kirche, München. 2013. július⁶⁴

A spiritualitás iránti fokozódó igények mentén az egyházközségek törekednek a megfelelő környezet kialakítására, ami adott desztináció helyzetétől, térszerkezetétől függően többféleképpen is történhet. Ha a kiemelkedő látogatóforgalmat bonyolító szakrális objektum közvetlen szomszédságában, vagyis települési szinten még a potenciális turisztikai térben⁶⁵ külön kápolna vagy gyülekezeti ház áll, akkor ebben az „alternatív szakrális objektumban” teremtik meg az elcsendesülés miliőjét. Ha pedig az elsődlegesen turisztikai attrakcióként funkcionáló templom térbeli

adottságai ezt lehetővé teszik, vagyis felekezettől függően sekrestye vagy a templomban kialakított gyülekezeti terem is rendelkezésre áll, akkor természetesen még az épületen belül alakítják ki az imádkozásra szánt teret.

Ebben az esetben – más kulturális attrakciókhoz hasonlóan – a viselkedési kódexek közvetítésére⁶⁶ is használt piktogramok, illetve interpretációs eszközök segítségével tudatosítják az adott térelem funkcióját, és irányítják a látogatók mozgását is. Az irányítás leggyakoribb eszköze a megfelelő feliratú („Zutritt nur zum Gebet”, „Entrance only for those who pray”) vagy jelzésű tábla. Az elcsendesedés funkcióját hangsúlyozó leggyakoribb tárgyi eszköz a kihelyezett Biblia és gyertya, sőt egyre gyakrabban a halk zene is. Ezzel pedig már nemcsak a templomot eredeti funkciója miatt felkereső vallásgyakorlók, sőt már nem is csak a vallásos (érzületű), hanem a már említett spirituális feltöltődésre, kapcsolódásra is vágyó, a templomot eredendően kulturális indítékkal felkereső turisták is élnek.

6. és 7. kép. Az imádkozásra és elcsendesedésre kijelölt hely, illetve az ezt jelölő figyelmeztető-tábla. Salzburger Dom, Salzburg. 2014. december⁶⁷

62 Recultivatur 2013, 3.

63 Michalkó Gábor, 2012, 118–121.

64 A fotót készítette: P. Szászfalvi Márta

65 Michalkó Gábor 2012, 72.

66 Puczkó László – Rátz Tamara 2012, 295.

67 A fotót készítette: P. Szászfalvi Márta

Ezeket a „spirituális szolgáltatásokat” a turisták egyre inkább igénylik, így ezek nemcsak a spontán, de a szervezett templomlátogatások során is kialakításra kerülnek. Így például a Nyitott Templomok Éjszakája program-sorozat keretében 2014-ben több templomban is a turisztikai információk elhangzása előtt vagy után a programot színesítendő orgonajátékkal vagy a gyülekezeti kórus énekével kedveskedtek a látogatóknak az egyházköz-ség. Ezáltal a turisták kikapcsolódás, spirituális feltöltődés iránti szükség-letének kielégítését is megcélzották az egyházközségek.

Az ünnepekhez kapcsolódó turisztikai attrakciók esetében szintén megjelenik a spiritualitás iránti fokozott érdeklődés a fogyasztók leg-szélesebb körében. A karácsonyi vásároknak már évek óta szerves részét képezik az adventi gyertyagyújtások, amelyekkel a különböző program-elemek (mécsesek körbeadása, zenei betétek stb.) révén a „karácsonyi hangulat” megélése, az elcsendesedés iránt vágyó vásárlók lelki szük-ségeit is igyekeznek kielégíteni.

8. kép. Közös adventi gyertyagyújtás a debreceni karácsonyi vásáron.
2014. december⁶⁸

A református egyházhoz kapcsolódó, a templomturizmuson kívüli vallásturisztikai attrakciókban ez a fajta spirituális feltöltődés eltérő in-tenzitással jelenik meg, hiszen egy vallási fesztiválon vagy gyülekezeti kiránduláson való részvételkor mindenképpen feltételezhetjük a lelki él-mények iránti vágyat, amely az utazás primer motivációjaként is funkció-nál. Ugyanakkor például a gyülekezeti kirándulások során a kikapcsolódás, a mindennapok profanításából való kiszakadás vágya mindenképpen meghatározza a gyülekezeti tagokat, a lelki feltöltődés azonban gyakran másodlagos motiváló tényezőként működik, és az egész napos városné-zés, szellemi/kulturális kikapcsolódáshoz képest egy rövidebb, jellemzően az esti órákra halasztott istentisztelet során ölt csak testet. A vallási fesztí-vál esetében pedig – elsősorban a különböző profán, félprofán programok révén – a valahova való tartozás, a kognitív szükséglet és az önmegvaló-sítás igénye válik inkább elsődlegessé.

68 A fotót készítette: P. Szászfalvi Márta

9. kép. „Elcsendesedés” az orgonajáték alatt. Nyitott Templomok Éjszakája.
Nagytemplom, Debrecen. 2014. szeptember⁶⁹

10. kép. A QR-kód használatára felhívó megállítótábla a templomban.
Frauenkirche, München. 2013. július⁷⁰

A tudás iránti *kognitív*, illetve az elsősorban művészeti alkotásokra és természeti tájakra, városokra vonatkozó *esztétikai* igény⁷¹ a vallásturisztikai attrakciók esetében, felekezettől függetlenül kiemelkedő jelentőséggel

69 A fotót készítette: P. Szászfalvi Márta

70 A fotót készítette: P. Szászfalvi Márta

71 Martonné Erdős Katalin, 2009, 17., Michalkó Gábor, 2012, 55.

bír. Ezt a vallási turizmus konceptualizálása, a vallási turizmus–kulturális turizmus fentebb tárgyalt összefonódása is jól reprezentálja, és bár különböző mértékben, de a vallási turizmus minden dimenzióját befolyásolja. A lelki élmény, spirituális feltöltődés és a kognitív szükségletek eltérő befolyásán alapul Valene Smith fentebb ismertetett hármas felosztásának elmélete is.⁷²

Az egyházi helyszínekhez kötődő tudás közvetítése, vagyis az interpretáció igen sokféleképpen történhet, melyre jelen tanulmányban csak utalni tudok. Így a spontán vagy állandó megbízású idegenvezető tárlatvezetésétől az egyszerűbb tablók, molinók vagy az egész karzatot betöltő, enteriőrön is alapuló interaktív kiállításon át az ikonok, oltárok, szobrok, úrasztalok vagy szószékek mellé helyezett QR-kód, vagy legújabban az iBeacon⁷³ technológiáig, melyeknek segítségével gyakorlatilag végtelen mennyiségű információ és élmény bocsátható a látogatók rendelkezésére.

A virtuális templom tágabb értelemben ma már nem csak a virtuális sétát foglalja magába, hanem az ún. AR, kiterjesztett valóságra épülő informatikai eszközöket, alkalmazásokat is,⁷⁴ amelyek mint turisztikai attrakciók a templomban töltött látogatói idő expanzióját is segítik. Az AR-technológiákat leginkább a műemlékek tudományos 3D történelmi rekonstrukciójához használják,⁷⁵ így a látogató gyakorlatilag nyomon követheti az adott objektum történeti fejlődését, sőt az AR-technológiák segítségével életre keltett múlt által adott interpretáció során a templomlátogató a korabeli gyülekezet virtuális levetítésével akár egy több száz évvel korábbi istentiszteleten is érezhetné magát.⁷⁶

Ezek a technológiák modernségükkel közismerten nemcsak egyedivé teszik az attrakciót, és fokozzák a látogatói élményt, eljuttatván a látogatóhoz a vallási, egyháztörténeti és művelődési értékeket, de megerősítik a látogatóban azt az érzést is, hogy itt egy az ő igényeit, elvárásait, attitűdjeit is figyelembevevő, a társadalmi folyamatokra reflektáló intézménnyel áll szemben, vagyis egy modern múzeumként működő templomba léphet be. Ezek az eljárások ma már nem csak a fiatal generációk életének szerves részei, illetve a generációk összekapcsolásának kiváló lehetőségei, de az eredeti műtárgy és a hozzátársított interaktív technológia együttese is. Ráadásul a szolgáltatók, esetünkben az egyházközségek pénzügyi megtakarítását is lehetővé teszik, hiszen az állandóan változtatható alkalmazás, bővíthető tudáshalmaz révén kiegészíthetik, vagy a rendelkezésre álló tárgyi anyag híján helyettesíthetik is a kiállított eredeti viseletrekonstrukciókat.

A templomokat felkereső látogatók kognitív szükségletének kielégítése tehát – hasonlóan a múzeumlátogatókhoz – az eredendően rendelkez-

zésre álló egyházi/vallási objektum, annak berendezése (egyházi múzeum esetében a műtárgy) által hordozott esztétikai impulzus és informatív tudás, a különböző technikák és technológiák által közvetített többletinformáció, illetve az informatikai eszközökön túli interaktivitás nyújtotta élmény sikeres kooperációján alapul.

3.2. A szabadidő

A vallási turizmus iránti keresletet befolyásoló másik fontos tényező a *szabadidő*. A szabadidő mennyiségét és változásait természetesen az adott ország gazdasági fejlettségi szintje, társadalompolitikája és hagyományai determinálják.⁷⁷ A szabadidőt befolyásoló társadalompolitikai tényezők közül napjainkban leginkább a munkaszüneti napok *játsszanak* meghatározó szerepet, melyeknek egy része vallási, másik része állami és nemzeti ünnep. Az előbbieket alakulását a 10/1993. (II. 27.) AB határozat szerint a „történeti folyamatok”,⁷⁸ az utóbbiakhoz kapcsolódó munkarendet, a munkavállalók munkaidő-beosztásának változását, vagyis a vallási turizmus vizsgálatához kapcsolódóan az esetleges hosszú hétvégék lehetőségét pedig a munka törvénykönyve szabályozza.⁷⁹

4. AZ ÜNNEPEK VALLÁSTURISZTIKAI VIZSGÁLATA

Az ünnepek nemcsak keresleti, de kínálati tényezőként is értelmezhetők. Az ünnepek kezdetektől fogva meghatározták a turizmus fejlődéstörténetét, hiszen már az ókor embere is részt vett a vallás különböző rítusaihoz kapcsolódó eseményeken,⁸⁰ az ünnepeken és fesztiválokon,⁸¹ így a vallási turizmus fejlődéstörténete alapvetően egyidősnek tekinthető a „nagybetűs” turizmussal.⁸² A turizmus és a (vallási) ünnepek közös jellemzője, hogy mindkettőnél olyan szent időszakról *van szó, amelynek során lehetővé válik a hétköznapiakból való kilépés*,⁸³ közismerten az ünnepek *évszázadok óta, főszezonként „működnek nemcsak a szolgáltatók működésében, de a hétköznapi ember életében is*.

A rendszerváltás előtti évtizedekkel szemben mára a vallási ünnepek szerepe felértékelődött a turizmusban, az ünnepek „újraszakralizálódása” figyelhető meg, ami gyakran a turisták figyelmét is felkeltő turisztikai attrakciók kialakulását is eredményezi.⁸⁴ Jellegüket tekintve az ünnepekhez

72 Smith, Valene, 1992.

73 2015. június és szeptember 30-ig nyílt lehetőség az iBeacon technológián alapuló tesztrendszer kipróbálására a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeumban.

74 Bodnár Dorottya 2014, 139–141.

75 Lásd: www.pazirik.hu, www.mensor3.com, www.szime3dar.com

76 Ezen felhasználási lehetőséget Bodnár Dorottya a torinói Palazzo Madama példáján keresztül említi. Lásd: Bodnár Dorottya, 2014, 141.

77 Martonné Erdős Katalin, 2009, 18.

78 „A vallási ünnepek munkaszüneti nappá nyilvánítása hosszú történeti folyamat eredménye, és jórészt a hagyományok befolyásolják.” Lásd: 10/1993. (II. 27.) AB határozat 3. pont

79 A 2012. évi I. törvény 102. § (5) bek. hatalmazza fel a foglalkoztatáspolitikáért felelős minisztert, hogy az általános munkarendben foglalkoztatott munkavállalók munkaidő-beosztásának a munkaszüneti napok miatti változtatását évenként rendeletben szabályozza, magyarán a munkaszüneti napokhoz kapcsolódó munkarendet meghatározza.

80 Michalkó Gábor, 2012, 141., Lengyel Márton, 2004, 23.

81 Tasnádi József, 2002, 18.

82 Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga, 2014, 11.

83 Eliade, Mircea, 1999, 61., Rátz Tamara 2006, 3., Pozsony Tamara, 1998, 126., Verebélyi Kincső, 2004, 16.

84 Sulyok Judit – Mártonné Máthé Kinga, 2014, 16.

kapcsolódó turisztikai attrakciók alapvetően az eseményturizmus fogalmkörébe tartoznak,⁸⁵ mivel eseti jellegűek, tartalmuk pedig időben korlátozott. Abból kifolyólag, hogy a kulturális események vonzerejét azok témája és hatása határozza meg, az *ünnepek tematikus összetettsége igen nagy előnyt jelent a turisztikai hasznosítás szempontjából*.⁸⁶ Az alábbiakban az ünnepek közül, mint turisztikai attrakciókat, a karácsonyt, az augusztus 20-adiát és a reformáció emlékünnepét szeretném részletesebben bemutatni.

4.1. Karácsony

Mind turisztikai szempontból, mind pedig a mindennapi életben tapasztalható megjelenési formáit tekintve a *karácsony* rendkívül összetett eseménynek tekinthető, és természetesen emelkedik ki az ünnepek sorából, főként kommercializált előkészületei miatt. Az ünnepek turisztikai hasznosíthatóságával is foglalkozó Rátz Tamara szerint annak ellenére, hogy a karácsonyi programok nem tartoznak szoros értelemben a vallási turizmus fogalmkörébe, vallási ünnep mivoltából eredően a karácsony turisztikai hasznosítása tartalmaz vallási turisztikai jellemzőket is.⁸⁷ Így a közsismert szimbólumok, a betlehemek mellett a templomi karácsonyi koncerteket vagy a hagyományos éjfél misén való részvételt is e körbe sorolja a szerző, mivel az azokon való részvétel „értékközpontú, spirituális élményt jelent a résztvevők túlnyomó többsége számára”.⁸⁸

A karácsonyi ünnepkör intervallumának fokozatos bővülését egyértelműen a *kereskedelmi karácsonyi szezon térhódítása indukálta, hiszen annak ellenére, hogy a húsvéti ünnepeket is megelőzi a negyvennapos böjt, az egyre intenzívebb kereskedelmi marketing a november-decemberi időszakot „egyetlen permanens ünneppé” olvasztotta össze*,⁸⁹ s így a karácsonyi szezon jelentősen túllép az adventi ünnepváró négy hét intervallumán. Így szinte mindenszentek és halottak napját követően a világ „karácsonyi lázban ég”, úm. megkezdődhet a karácsonyi turizmus.

Rátz Tamara szerint a karácsony lényege, más ünnepekhez hasonlóan nehezen értelmezhető, ezért mindenképpen szükség van megfogható és kifejező *szimbólumokra*. Ilyen a karácsonyfa, az adventi koszorú, a gyertyák, az ajándékcsomagok, a Mikulás, a megelevenített és a statikus betlehemek, a Jézuska vagy az angyalok jelképe. A fent említett szimbólumok többsége azonban nem feltétlenül a karácsony vallási tartalmára utalnak, hanem elősegítik a karácsonyi hangulat megteremtését, emlékeztetnek az ünnep közeledtére, és lehetővé teszik annak turisztikai ter-

mékké alakítását.⁹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy más ünnepek esetében a szimbólumok már kevésbé érik el céljukat, leginkább ismeretlenségük, az ünnep kisebb frekvenciája miatt. Így míg a karácsonyfa és a bárány mindenki számára ismert jelkép, addig a galamb pünkösdkor való használat a nem vallásos turista számára értelmezhetetlen, és a turisztikai szolgáltatók szimbólumrendszerében is inkább a májusfa kap helyet az ünnep értékesítésekor.

A *statikus betlehemek*, amelyeket jellemzően a karácsonyi vásárokon vagy a templomok kertjében állítanak fel, *egyaránt tekinthetők* vallási eseménynek és kulturális színjátéknak, mivel a karácsony vallási örökségének eredetére emlékeztetnek.⁹¹ Debrecenben a betlehem felállítása és a hozzá kapcsolódó dramatikus játékok – szemben más kisebb gyűlekezettel – a református egyháztól teljes mértékben *függetlenül működnek, azoknak* szervezése egy, a város által megbízott rendezvényszervező cég illetékességébe tartozik. Fontos különbséget tenni a felállított, statikus betlehemek és a népi színjátszóként tevékenykedő betlehemesek között, mivel az utóbbi esetében napjainkra a hagyományörzés célzata és a népi elemek sokkal hangsúlyosabbá váltak, mint a karácsonyi történet hiteles, bibliai alapokon történő bemutatása. Szemben a statikus betlehemekkel, melyeknek elsősorban a bibliai történet egy adott pillanatának ábrázolása a célja. Debrecenben 2012-ben a karácsonyi vásár részeként az Emlékkertben, közvetlenül a Nagytemplom mögött és az ott működő kávézó mellett található színpadon került felállításra a statikus betlehem, s így a szakrális és a profán tér találkozásánál a betlehem a karácsonyi vásár turisztikai melléktermékeként, illetve az elcsendesedésre is használt vallási tartalmú térelemként is funkcionált. A vásári térbe való áthelyezése óta a betlehem bár már kevésbé képes a spirituális elcsendesedés pontjaként szolgálni, centrális helyzetéből adódóan még szélesebb közeget képes megérinteni eredeti üzenetével.

A szent és profán értékek keveredése más ünnepekhez hasonlóan a karácsonyra is jellemző.⁹² Debrecenben azonban a lassan hagyománynyá formálódó ún. *adventi menetek* a karácsonyi vásárok szakrális jellegét hivatottak erősíteni. A debreceni adventi menet, a „jelképes betlehemi menet”⁹³ a szakrális eseményekhez, búcsúkhöz hasonlóan saját térstruktúrával működik,⁹⁴ a Városháza előtt indul, s az adventi koszorú esedékes gyertyájának meggyújtásával zárul a Nagytemplom előtti főtéren. Az adventi menet révén a város főterének *érintett területe* gyakorlatilag szakrális térré változik, s az adott intervallumra az ünnep vallási tartalma is hangsúlyosabbá válik, miközben a háttérben a karácsonyi vásár forgataga révén mint turisztikai attrakció működik tovább.

Az adventi időszak szerves részét képezik a templomban szervezett *koncertek*, amelyek felekezettől függetlenül mindig is az egyik legfrek-

85 „Az esemény turizmus a fesztiválók és a különleges (speciális) események turisztikai attrakcióként való szisztematikus tervezése, fejlesztése és marketingje, amelyek fejlődési katalizátor és imázsépítő hatása van az attrakciókra és a desztinációkra. A fesztiválók abban különböznek a speciális eseményektől, hogy ez utóbbiak egy már meglévő fizikai környezetet igényelnek. . . . Az esemény vonzerejét leginkább témája határozza meg. Az ennek alapján történő kategorizálás igen sokrétű lehet, így például népszokások, vallási ünnepek. . . .” Lásd: Erdős Anikó, 2004, 33.

86 Husz Mária, 2007, 125.

87 Rátz Tamara, 2006c, 8.

88 Rátz Tamara, 2006c, 8.

89 Rátz Tamara, 2006c, 6.

90 Rátz Tamara, 2006c, 6.

91 Rátz Tamara, 2005, 21.

92 Rátz Tamara, 2006c, 4.

93 Debreceni Tél. Programfüzet. Forrás: [http://www.fonixinfo.hu/] (Letöltés ideje: 2013. november 20.)

94 Bartha Elek, 1992, 75., Lovas Kiss Antal, 2011, 69., Barna Gábor – Pusztai Bertalan 1999.

ventáltabb és a legnagyobb múltra visszatekintő profán templomi rendezvények közé tartoztak, hiszen már a 20. század elején is tartottak hangversenyeket a városi gyülekezetekben.⁹⁵ A templomi koncertek meghatározó részét képezik az ünnepnek, s a jellemző karácsonyi szezonális attrakciók között tartja számon a szakirodalom,⁹⁶ ugyanakkor a résztvevők köre alapján – a nyári koncertekkel összehasonlítva – elsősorban a lakóhelyi szabadidő-eltöltésben játszanak meghatározó szerepet.⁹⁷

Az ünnepek turisztikai intervallumának megnövekedésével és valódi tartalmuknak tudatosodásával összefüggésben a vallási ünnepek és a külföldi munkavállalók munkaszüneti napja közötti kapcsolatot is érdemes a későbbiekben vizsgálat alá venni. 2011-ben a munkatörvénykönyvének módosítása kapcsán merült fel először, hogy több, vallási ünnepet, így a nagypénteket és a Nagyboldogasszony napját is munkaszüneti nappá nyilvánítsák.⁹⁸ A folyamatosan növekvő számú külföldön dolgozó magyar munkavállalók Magyarországon élő közvetlen családi, baráti környezetében feltételezéseim szerint megváltozik egy-egy ünnep ünnepélyességi foka. Hiszen azáltal, hogy egyes országokban több, Magyarországon csak egyházi körben megtartott vallási ünnep munkaszüneti napként funkcionál, a külföldön dolgozó magyar rokon szabadsága révén közvetlenül a magyar munkavállalókat, család- és rokonlátogatásuk során közvetetten pedig környezetüket is befolyásolja. Egyfelől tehát az adott ünnepre esetleg Magyarországon nem, de külföldön (nagypéntek esetében elsősorban a német nyelvterületekre gondolhatunk) annál inkább épülő turisztikai imázs- és termékelemek (például a kereszt szimbólumának használata nagypénteken), másfelől pedig az „itthoniak” viszontlátásának öröme is tudatosítja az ünnepet a munkavállalókban, ez utóbbi pedig családjukban is.

Így például a Németországban dolgozó magyar munkavállalók a korábban csak „húsvéti hosszú hétvége” előtti munkanapként funkcionáló pénteket egyre inkább nagypéntekként, „Karfreitagként” élik meg, családjukban pedig azáltal, hogy a szabadság révén a külföldön dolgozó rokonnal hamarabb találkozhatnak, egyre inkább tudatosodik, hogy a nagypéntek a húsvéti ünnepkör része, hiszen így az a családi ünnep intervallumát bővítheti. A külföldi munkavállalók új ünnepei, ünnepi szokásainak változása természetesen csak abban az esetben képesek a Magyarországon élő rokonok adott ünnepvel kapcsolatos attitűdjét befolyásolni, ha ahhoz család- és rokonlátogatás is társul, s ha az adott ünnep nap vallási tartalma az érintett család számára addig teljesen ismeretlen volt. Nem beszélve az ünnep pozitív turisztikai hasznosíthatóságáról, hi-

szen a hosszabb ünnep intenzívebb fogyasztást indukál. A kérdésfelvetés az első, 2011-es törvénymódosítás során merült fel, melynek relevanciája véleményem szerint az új betérjesztés⁹⁹ ellenére a törvény életbe lépése után is fennáll majd, ugyanis a javaslat népszerűségét, elfogadását a fent említett tényező is determinálja majd, miszerint az ünnep megélését vagy megismerését, és a vele járó turisztikai fogyasztást a külföldi munkavállaló rokon pozitívan befolyásolja.

Augusztus 20.

Az ünnepeket befolyásoló politikai környezet hatásai az évszázadok során az ünnep tartalmának megváltoztatásában is fontos szerepet játszottak, ami augusztus 20. kapcsán is élesen kirajzolódik. Az ünnep vallási tartalmát teljesen háttérbe szorítva 1949 után azt az új kenyér és az alkotmány ünnepévé „domesztikálta” a hatalom,¹⁰⁰ ezt Debrecenben az 1966-ban először¹⁰¹ megrendezett Virágkarnevállal is igyekeztek erősíteni, amely azóta a város legfontosabb turisztikai desztinációjává nőtte ki magát.

Egy 2008-ban végzett felmérés során tizenkét nagyváros, többek között Debrecen észlelt kulturális-turisztikai imázsát elemezték. A vizsgálat kimutatta, hogy Debrecen történelmi-kulturális öröksége kevésbé tűnik hangsúlyosnak, és a megkérdezetteknek csak az 54,9%-a kapcsolta össze a várost és a közismert „kálvinista Róma” elnevezést. Ezzel szemben kifejezetten erőteljes a város hangulatának megjelenése, így az „élettel teli egyetemi város” és a „virágos város” címszavak tűntek föl a válaszadók-nál.¹⁰² Érdemes megjegyezni, hogy a város nemcsak napjainkban bírja ezt az imázsleletet, egy korabeli leírás szerint már 1927-ben a „virágok városaként” nevezték el az akkori Nyári Egyetem olasz hallgatói Debrecen, bár Csobán Endre szerint akkor még csak a folyamatos kertrendezési és parkosítási intézkedések pozitív vonzataként megszépült városkép miatt.¹⁰³ Bár az eltelt nyolc év során a város számos népszerű fesztivállal színesítette imázsát, a kereskedelmi szálláshelyek foglaltsága is egyértelműen reprezentálja,¹⁰⁴ hogy Debrecen legkiemelkedőbb turisztikai attrakciója ma is a Virágkarnevál, melynek résztvevői ilyenkor jellemzően a város második turisztikai desztinációját, a Nagytemplomot is felkeresik, mintegy alternatív turizmusként.

99 Az „egyes törvényeknek a nagypéntek munkaszüneti nappá történő nyilvánításával összefüggő módosításáról” címmel mellékelt törvényjavaslat kezdeményezést 2016. november 18-án nyújtották be az előterjesztő képviselők az Országgyűlés Elnöke elé. Forrás: [http://www.parlament.hu/irom40/12969/12969.pdf] (Letöltés ideje: 2017. január 12.) A törvényjavaslat várhatóan 2017. februárban kerül az országgyűlés elé. (Jelen tanulmány lezárásának ideje: 2017. január 12.)

100 Szirmai Éva, 2011, 137.

101 A virágkarnevál elődjeként szokás említeni a Jótékony Nőegylet által 1901-ben rendezett ún. „cserezsnyeünnepet”. Lásd: HBML IV. B. 1405/b. 182. d. III.B 25/1900. 711/1901, 7735/1901. sz. Idézi: Papp József, 2001, 195.; 1905 júniusában pedig a debreceni Mentőszolgálat javára rendeztek kocsi- és virágkorzót. Lásd: HBML IV.B., 1403/a.-156/1905. Idézi: Szűcs Ernő, 1962, 99., Papp József, 2001, 195.

102 Rátz Tamara, 2008, 41–51.

103 Csobán Endre, 1940, 35.

104 Lásd: A 2013-as kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalma havonként. Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve. 2014.

95 1912. május 18–19. között a Kalvineum debreceni ünnepélye keretében mutattak be a Nagytemplomban és a Kossuth utcai templomban „orgonára írt kiválóbb zeneszerzeményeket”. Lásd: TtREL 1.99.c.82. Presbyteri jegyzőkönyvek. 1912. május 7. presbyteri gyűlés. 537/1912 P. 102. határozat. A két világháború között már jótékonsági hangversenyeket is tartottak. Lásd: Kósa László, 2006, 1111.

96 Rátz Tamara, 2005, 20.

97 Rátz Tamara, 2006c, 9.

98 Pálffy István (KDNP) és Varga László (KDNP) egy-egy egyéni képviselői indítványukban 2011 májusában kezdeményezték nagypéntek munkaszüneti nappá nyilvánítását. Forrás: [http://kdn.hu/node/14682], [http://kdn.hu/node/14611] Letöltés ideje: 2011. június 5.

A Virágkarnevál esetében egy már kiforrott idő- és térstruktúrával találkozunk. Az ún. virágkocsik és a fellépők a reggeli órákban a Nagytérmől indulnak, majd a belvároson keresztül érnek ki délelőtt, illetve a déli órák során a nagyterdei stadionba, ahol a délutáni órákban a különböző fellépőket és magukat a virágkocsikat tekinthetik meg a fesztivál résztvevői. Az augusztus 20-i rendezvényeket – az ország más településeihez hasonlóan – Debrecenben is a tűzijáték zárja, amelynek térhasználatát szintén a Nagytérmő köré szerveződik, hiszen azt már az 1980-as évektől kezdve¹⁰⁵ – egészen az elmúlt évekig – a Nagytérmő mögötti térről bonyolítottak le.

A fesztiválok látogatása jellemzően társas tevékenység, így azokat elsősorban családok, baráti társaságok keresik fel,¹⁰⁶ akik fokozottabban igénylik a folyamatos programok meglétét. Ezért a – főként a karneváli menetet a belvárosban szemlélő – turisták a felvonulás után az esti tűzijátékig rendelkezésre álló időt alternatív programokkal töltik ki, ami a stadionban szervezett programok mellett jellemzően a Déri Múzeum és a Nagytérmő megtekintését jelenti. Ez a Nagytérmő esetében a felvonulás alatt nem is lenne lehetséges, mivel a térmő előtti tér hagyományosan a karneváli útvonal egyik kiemelt pontja, ezért az itt előadott műsorszámok végeztével és a virágkocsik elvonulása után nyitják csak ki a Nagytérmő kapuit, biztosítva a karnevál jelen szakaszon való zavartalan lebonyolítását.

Debrecenben tehát – a karneváli menet útvonalának és a település szerkezetének is köszönhetően – a templomturizmus lehetősége rendkívül jól tud integrálódni a fesztiválturizmusba, vagyis a vallási objektum releváns másodlagos turisztikai attrakcióként képes funkcionálni. Bár elsősorban a római és görög katolikus egyházhoz kötődő események kerültek megrendezésre, az ünnep vallásturisztikai vizsgálatával összefüggésben azonban érdemes megemlíteni, hogy 2013-ban az augusztus 20-i programsorozat részeként a város több pontján szerveztek kifejezetten vallási témájú rendezvényt, aminek köszönhetően az ünnep vallási tartalma is fokozottan tudatosodhatott a résztvevőkben.

4.4. A reformáció emléknapja és emlékévfordulója

Az őszi évszak református vallási ünnepeit turisztikailag a legkevésbé releváns események között tarthatjuk számon, hiszen a *halottak napja*, a mindenszentekhez hasonlóan elsősorban a VFR-turizmus, más néven *rokon- és barátlátogatás* keresletének élénkítéséhez járul hozzá,¹⁰⁷ a *reformáció emlékünnepe* pedig alapvetően gyülekezeti ünnepként funkcionál. Így az ünnep turisztikailag „nem hasznosítható”, és mint vallásturisztikai attrakciók a református templomokban ilyenkor rendezendő kiállítások merülnek fel. A reformáció emlékünnepe rendezett kiállítások témájukban nem minden esetben kapcsolódnak szorosan az ünnep tartalmához, de természetesen alapkoncepciójuk minden esetben a református

egyház életéhez, történetéhez kötődik. A templomi kiállítások jellemzően mint turisztikai attrakciók a gyülekezeten túlmutató társadalmi közeg érdeklődésére is számot tarthatnak, sőt a templomturizmus időbeli expanziójaként tekintenek rá a szolgáltatók. A templomi kiállításmegnyitókra általában jellemző, hogy leginkább a tágabban vett gyülekezeti tagok érdeklődésére tartanak számot, mely alól legfeljebb a turisztikai főszezon kiállításainak megnyitói jelenthetnek kivételt. Így a reformáció emlékünnepevel szemben fennálló turisztikai érdeklődés hiánya még inkább leredukálja az akkori kiállításmegnyitói közegét. 2017-ben viszont már feltételezhetően sokkal frekvenciátalabb turisztikai attrakcióként jelenik meg a reformáció emléknapja.

4.5. A reformáció évszázados jubileumai

Közismert, hogy a protestáns egyházak 2017-ben ünneplik a reformáció 500. évfordulóját, remélhetőleg az előző háromszázados évfordulóhoz képest nyugodtabb körülmények között. Az 1917-es hajdúböszörményi díszközgyűlésen hangzott el, hogy „Istennek kifürkészhetetlen akarata volt az, hogy a magyar protestáns egyházat a reformáció évszázados fordulói még egyszer sem találták nyugodt és boldog állapotban.”¹⁰⁸

A reformáció évfordulójához kapcsolódó megemlékezések, hasonlóan az első világháború kitörésének évfordulójához, mint örökségturisztikai attrakciók, az érintett örökséghelyszínekre és -eseményekre irányítják a figyelmet a sikeres látogatómenedzsment révén. A különböző egyházak ünnepei, évfordulói napjaink turizmusának rendszerében alapvetően sajátos helyet foglalnak el, hiszen az örökség-, a városi, a hivatás-, illetve a vallási turizmus fogalmi expanziója révén ma már vallásturisztikai attrakcióként is értelmezhetjük őket. Emellett egyre intenzívebb integráció figyelhető meg napjaink divatos egészség- és aktív turizmusával. A továbbiakban a korábbi százados évfordulók működését, az ezekre való 1917-es visszaemlékezéseket mutatom be, elsősorban a tiszántúli egyházkerület levéltári forrásai alapján, illetve azt, hogy a 2017-es évforduló programjai, mint vallás- és örökségturisztikai attrakciók, miként integrálódnak a turizmus legkülönbözőbb ágazataiba.

Az első százados ünnepek megtartását I. János György szász választófejedelem 1617. augusztus 12-én Drezdában kelt levelében rendelte el, melyben felhívást és utasítást (Instruction und Ordnung) küldött szét „az evangéliumi jubileumi ünnepség megtartására”, és hogy nevében a külföldi egyházakat is hasonló eljárásra szólítsák fel.¹⁰⁹ A fejedelem 1617-ben három napot tűzött ki az ünneplésre: október 31., november 1., november 2.,¹¹⁰ mindegyik napra két prédikációt rendelt, és pontosan kitűzte

108 Elhangzott az 1917-es hajdúböszörményi díszközgyűlésen. Lásd: TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. 1917. október 28.

109 Instruction und Ordnung nach welcher . . . das instehende evang. Jubelfest solle gehalten werden. Freyberg, 1617. Sopra. Lyc. Könyvtár. Lc. 251. Idézi Payr Sándor 1911: 490.

110 Payr – feltételezhetően a rendelet alapján – kiemeli, hogy ez utóbbi a szentháromság ünnepe utáni 20-ik vasárnapra esett. Payr Sándor, 1911, 491.

105 Lásd: A Nagytérmő elkérése a Virágkarneválra. 1982. augusztus 6. TtREL I.1.bb.180. 517.

106 Erdős Anikó, 2004, 37.

107 Rátz Tamara, 2006b, 27.

a textusokat is.¹¹¹ Ez a későbbi jubileumokra vonatkozó rendeletekben is megjelenik. A liturgia részeként rendeli a fejedelem a figurális zenét és a művészi karéneket is.¹¹²

A reformáció első és második évszázados magyarországi megünneplését csak kivételes, sporadikus jelenséggént értelmezték az 1917-es megemlékezők. Szembeállítva a német fejedelemségekkel,¹¹³ ahol az ünnepségeken elhangzott prédikációkat, beszédeket,¹¹⁴ teológiai műveket, centenáriumi disputációkat is megjelentettek,¹¹⁵ illetve emlékérmeket bocsátottak ki mindkét évforduló alkalmával.¹¹⁶ Kiemelik azonban Szenci Molnár Albertet, aki akkor fordította le és adta ki a zsoldárokat, illetve Skultéty heidelbergi lelkész jubiláris prédikációját, melyben fel vannak sorolva a magyar reformációra vonatkozó adatok, terjesztők, pártfogók nevei.¹¹⁷

Az 1617-es egységes ünnepség elmaradását az 1917-es visszaemlékezők a korabeli politikatörténeti eseményekkel indokolták. A százéves jubileum kapcsán, amelyet „hazánk akkori vigasztalan napjaiba nem lehetett megtartani”,¹¹⁸ az ellenreformáció miatti nehéz ünneplés képe jelenik meg. Ilyen nehézséggént említik például, hogy az első százados évfordulókor „nagy gyászban állottak őseink. . . , mivel 1616 végén meghalt Thurzó György nádor, a protestánsok hatalmas pártfogója és vezére. . . , s daczára az alig 10 éves Bocskai-féle békekötés rendelkezésének, csakhamar éspe-dig már az 1618-as országgyűlés kimondta, hogy a vallás szabad gyakorlata a templomok szabad használatával nem jár együtt”.¹¹⁹

Révész Kálmán egyháztörténész szerint „az ünnepély lefolyásáról, a melyet az egész országban bizonyára a legtöbb gyülekezet és iskola és pedig nemcsak az evangélikus, hanem a református is megünneplött, csak két helyre vonatkozólag van megbízható tudósításunk”,¹²⁰ Lőcséről és Biccseről. Révész a Lőcsével legszorosabb viszonyban álló Kassán tartandó ünnepség elmaradását azzal indokolta, hogy akkor már a városban működött Forgách Zsigmond főkapitány, aki „mint a római egyháznak Pázmány által áttérített tulbuzgó híve” bizonyára inzultusnak vette volna, ha Kassa város az évszázados jubileumot valami feltűnő módon ünnepli meg.”¹²¹ Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben alkotta ún. pentapolis 1549-től confessio pentapolitana, ötvárosi hitvallás formájában, vallási és politikai szövetségben is egyesült, illetve külön szuperintendenciát alkotott. 1617-

ben Zabler Péter mint szuperintendens, zsinattal kívánta megünnepleni a jubileumot, és Payr Sándor szerint a felvidéki öt szabad királyi város között Kassa is az elsők között volt, amely a „jubileumot elhatározta”.¹²² Révész azonban Kassa város jegyzőkönyvének idevonatkozó feljegyzéseit idézi, mely szerint bár Lőcséről érkezett egy levél a szuperintendenstől, aki „synódust akart hirdettetni” a jubileum emlékére, de hogy a város „még-se adjon az ellenkező feleknek valami háborúságra okot”,¹²³ Kassán az ünneplés csupán szándék maradt. Figyelembe véve a Kassát érintő korabeli politikatörténeti eseményeket (a fent említett Forgách főkapitány kinevezése mellett elég az 1613-as pozsonyi országgyűlésen a katolikus klérussal szemben hozott döntésre,¹²⁴ vagy Bethlen Gábor törekvéseire¹²⁵ gondolni), alapvetően természetesnek tekinthetjük a város döntését.

A Thurzó Imre által Biccscén rendezett „fényes ünnepélyekről” Lányi Il-lés püspök Dávid János trencsényi alispánhoz intézett 1617. október 6-án kelt hivatalos levele tájékoztat, melyeken a helyi református főurak jelenlétét Révész azzal magyarázza, hogy ez az ünnepély politikai jellegű volt „vallási ünnepély színe alatt”.¹²⁶ Lányi püspök november 11–12-én tartandó kettős ünnepséget rendelt el, amivel egyfelől a reformátusok ünnepsége a római katolikusok előtt „nem lesz feltűnő”, lévén november 11., Szent Márton napja számukra is ünnep, másfelől pedig a német és magyar területeken használt különböző naptárak okozta tíznapos eltérés ellenére ünnepeljük egy időre esik a németekével.¹²⁷ Szintén a jubileum korabeli megünneplésének hiányát támasztja alá Révész szerint, hogy Szepsi Lakkó Máté terjedelmes krónikájában az 1617-es évhez semmit sem jegyzett fel erre vonatkozóan, holott adott év november 4-hez a bőséges termés-sel kapcsolatosan azt lejegyezte, hogy „Szikszó táján húsz hordó bort adtak száz forintért, a hegyaljai borok hordója 9–15 forinton kelt”.¹²⁸

A 200. évforduló ünnepelésének akadályoztatásakor a Rákóczi-szabadságharc leverését, illetve az „állandóvá lett elnyomatásokat, jogfosztásokat” említik az 1917-es ünneplő reformátusok, amikor „megünnepleni annyival kevésbé lehetett, mert még gyűléseket sem volt szabad eleinknek e vihar utáni – a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni – síri csendes időben tartaniuk.”¹²⁹ Külön kiemelik a visszaemlékezők, hogy 1717-ben „140 protestáns templomot vett vissza a hatalom.”¹³⁰ A rendelkezésre álló szekunder adatok leginkább ünnepi emlékbeszédekről tanúskodnak, így

111 Payr Sándor, 1911, 491.

112 A rendeletben külön kiemelték, hogy a gyülekezet által énekelt korálok között az Erős vár a mi Istenünk, „Luther Erős vára”, illetve „Mária magyar királyné éneke: Bár hitemért szenvednem kell” is szerepeljen. Lásd: Payr Sándor, 1911, 491.

113 Payr Sándor, 1911, 495. Vö. Révész Kálmán, 1917, 67.

114 Millisits Máté A reformátorok és a reformáció jubileumai. Forrás: [www.reformatus.hu] 2014. január 24. Letöltés ideje: 2016. január 28.

115 Lásd: Altin, Heinrich (szerk.): De libero hominis arbitrio... sub praesidio. Heidelberg. 1618, Imre Mihály, 2012, 209.

116 Forrás: [http://www.luthersepenningen.nl/] Letöltés ideje: 2016. május 5.

117 Patay Károly, 1917, 5–6.

118 Patay Károly, 1917, 5–6.

119 TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény

120 Révész Kálmán, 1917, 67.

121 Révész Kálmán, 1917, 67.

122 Payr Sándor, 1911, 495.

123 Révész Kálmán, 1917, 68.

124 Lásd: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.), 1896, 211.

125 Tarján M. Tamás é. n.

126 Révész Kálmán, 1917, 68.

127 Payr Sándor, 1911, 492.

128 Révész Kálmán, 1917, 68–69.

129 Patay Károly, 1917, 6.

130 TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény. Vö.: Órdarma (Ungi Egyházmegye) presbiteri jegyzőkönyvében olvasható, hogy „Kő-temploma és jól dotált plébániája volt, de a katolikusok 1717-ben elvették... El-foglaltatván tőle a templom s a parochia, hol egy, hol más helyen adott szállást prédikátorának, s magányos házakban gyűlt össze az Istentiszteletről 1734 esztendeig.” Lásd: Küllös Imre – P. Szalay Emőke (szerk.), 2001, 252.

Trencsénben Blázy János (Ján Blasius), Pozsonyban Bél Mátyás, Győrött pedig Torkos András tartott hálaímát a jubileumi ünnepségen.¹³¹

Szekunder forrásból tudjuk, hogy az akkori Miava evangélikus püspöke, Daniel Krman 1717. október 7-én kelt levelében felhívta papjait, hogy a 200. évfordulót „kellő fénnel és igaz áhítattal üljek meg, és pedig Márton napjától, november 11-től kezdődő három egymás utáni napon”.¹³² Besztercebányán, Körmöcbányán, Selmezbányán, Lőcsén, Késmárkon és Eperjesen is megtartották az 1717-es évfordulót, de tekintettel a korszak nehézségeire, itt csak „csendes fohászkodás és sóhajtozások közepette ünnepeltek.”¹³³ A reformátusok részéről közvetett forrásunk a kutatás jelenlegi állása szerint csak Sárospatakról áll rendelkezésre, ahol Csécsi János mondott emlékbeszédet október 31-én.¹³⁴ Az 1717-es emlékévforduló háttérbe szorítását, esetleges elmaradását az ellenreformáció tagadhatatlan nehézségei mellett¹³⁵ a tatárdúlás¹³⁶ és a pestisjárvány¹³⁷ is befolyásolta. A „csendes fohászkodások” ellenére Spanger pater jezsuita krónikájába a vizsgált évhez a következőket jegyezte fel: „Anno 1717. Megint a kálvinisták Magyarországon a lutheránusokkal együtt vigadtak Luther Márton vallásának kétszáz esztendő folyása után szerencsés állandóságán.”¹³⁸

Debrecenre vonatkozóan sem a városi, sem az egyházi jegyzőkönyvekben nem találunk az első két százéves jubileumi ünnepségre vonatkozó feljegyzést.¹³⁹ A kutatás jelenlegi állása szerint, áttekintve a Tiszántúli Református Kollégium Levéltárában található valamennyi korabeli jegyzőkönyvet, valószínűsíthetjük, hogy nem az ünnepség, csupán annak jegyzőkönyvi feljegyzése maradt el, hiszen az egyházi jegyzőkönyvekbe más ünnepről sem találunk semmilyen utalást, kizárólag egyházszervezeti, iskolai és vegyes házasságokra vonatkozó feljegyzéseket találunk 1617–

re és 1717-re vonatkozóan.¹⁴⁰ Szepsi Lackó esetében pedig véleményem szerint természetesnek tekinthetjük, hogy a tokaji aszú „atyját” valóban jobban érdekelte a hegyaljai bor aktuális piaci ára, mint az ünnepi istentisztelet feljegyzése.

A 300. évfordulóra vonatkozóan, melynek kapcsán, mint az ünneplést beárnyékoló tényezőt, a peregrináció korlátozását emelték ki az 1917-es visszaemlékezők,¹⁴¹ már kézzel fogható források igazolják az egységesen és hivatalosan megtartott emlékévfordulót. Az 1817. szeptember 4-én Bécsben kiadott központi rendelet a korábbiakhoz hasonlóan is pontosan rögzíti a liturgiát, sőt még az imádságokat is. Mivel október 31. munkanapra (Arbeitstag) esett, így a rá következő vasárnapon, november 2-án kellett megtartani az ünnepségeket a rendelet értelmében.¹⁴² Vagyis gyakorlatilag már ekkor is figyelembe vették a szabadnap-munkanap szerepének fontosságát egy ünnepség szervezésekor, ami napjaink reformáció emléknapi tartott alkalmak látogatottságán is reprezentálódik, ugyanis a hétköznapra eső emlékalkalom mellett a rákövetkező vasárnap is megemlékezik a református elődökről.

A tiszántúli egyházkerület 1817. október 4–5-i közgyűlési határozata alapján december 7-én tartották meg az emlékünnepet.¹⁴³ A határozat Debrecen külön kiemeli, mint ahol „az említett célhoz alkalmaztatott prédikáció, a többi eklézsiában pedig közönséges könyörgést és hálaadást” kell tartani. A „vidékiek” számára az emlékünnepszervezésére is utasítást adtak, eszerint előtte már egy héttel ki kellett hirdetni az alkalmat, „intődvén a hívek, hogy ezen szent foglalatosságra, melynek különösebben való véghezvitele egy egész század alatt csak egyszer fordul elő, teljes számmal jelenjenek meg.”¹⁴⁴ Az akkori tiszántúli püspök, Benedek Mihály által előre megírt, vagyis egységes prédikációsablont adtak közre, a november 30-ai presbiteri gyűlésen pedig döntöttek az ünnepre készített énekekről, azok nyomtatásáról, illetve az ünnepi adakozás célirányos felhasználásáról.¹⁴⁵ Ezt a momentumot az 1917-es emlékbeszédben mint ékes, követendő példát ki is emelik majd.

131 Fabinyi Tibor, 1965, 31–32.

132 Fabinyi Tibor, 1965, 30.

133 Fabinyi Tibor, 1965, 30.

134 Payr Sándor, 1911, 501.

135 III. Károly 1714. évi pátense például felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt az „elmúlt förtelmes felkelések” alatt az 1681. évi tilalmak ellenére újakezdték. Az 1715. 30. törvénycikkely pedig megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen. Lásd: Kosári Domokos, 1996, 79.

136 A tatárok 1717-es utolsó betörése több református egyházközséget is érintett a vonulás útvonalán. Így például az Ugocsa megyei Batár református gyülekezetének pusztulása és az egész lakosság kicserélődése az 1717. évi tatárpusztítás következménye volt. Lásd: Felhősné Csiszár Sarolta – Küllös Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke, 1999, 41.; Debrecen kapcsán is tudjuk, hogy a „tatár betörés hírére a város lakossága futásban keresett menedéket”, Debrecen azonban végül megmenekült az „újabb megpróbáltatástól”. Lásd: Gazdag István, 1984, 189.

137 1717–20 között is nagy pestisjárvány dúlt. Beregben Fornost „A XVIII. században sok csapás érte a kis gyülekezetét. 1703–1717 között a pestis és más bajok miatt lélekszáma megfogytakozott és újra Dercen főkegyháza lett.” Lásd: Küllös Imre – P. Szalay Emőke (szerk.), 2000, 183.

138 Fabinyi Tibor, 1965, 32.

139 Az 1617. évi jegyzőkönyv nem maradt fenn. HBML IV.a.1011/a.29.k. Debrecen Város Tanácsának iratai 1518–1905. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek. 1547–1850. 1717–1719.

140 TtREL I.1.a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 1567–1989, TtREL I.30.a.1. Bakóczy András: Kivonat az Érmelléki egyházmegye jegyzőkönyvéből 1633–1891. Szentimre, 1891, TtREL I.54. A Baktalórántházi Egyházközség iratai. 1711–1850.

141 A hajdúböszörményi főgondnok, világi elnök az 1917-es emlékbeszédben a peregrináció terén fennálló korabeli korlátozást említette a 300. évfordulóra való visszaemlékezésakor, miszerint az „1790–91. XXVI. tc. 5.§ ellenére sem engedte meg, hogy ifjaink a külföldi egyetemeket látogassák”. Lásd: TtREL I.166.b.6.k. Presbyteri pótgjegyzőkönyv. 1916–1923. Hajdúböszörmény., TtREL I.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. október 28.

142 TtREL I.1.b.58.1290a. Betreffend die Fester des dritten Secular. Festes der Reformation.

143 TtREL I.1.b.59.1341. Egyházkerületi közgyűlési iratok. A Tiszántúli Református Püspökség 1817. október 4–5. között tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.

144 TtREL I.1.b.59.1341.

145 TtREL I.99.c.14. A Debreczeni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. november 30.; Ezen az alkalmon egyébként 222 váltó forint és 12 Kr egy darab 8 márgásos (?) és egy ezüstgaras gyűlt mind össze.

Az emléktisztiztet 8 órától 13 óráig tartott, gyakorlatilag napjaink egyházi emlékünnepeinek szokásos rendtartásához hasonlóan.¹⁴⁶ A kései, december 7-i dátum kijelölését a Nagytemplom építési munkálataival magyarázhatjuk, lévén a város az egyházkerület központja, elsődleges volt a megfelelő helyszín biztosítása az ünnepi alkalomra, és inkább az ünnepség dátumát halasztották el néhány héttel. A levéltári forrásokból tudjuk, hogy az emlékünnepek kijelölésekor tartott közgyűlés idején még csak a Nagytemplom berendezésének elkészítésénél, pontosabban a megfelelő asztalos szakember kiválasztásánál tartottak a munkálatokban.¹⁴⁷ Jacob Glatznak a reformáció 300. évfordulóján tartott emlékünnepekről készült feljegyzéseiből is tudjuk, hogy mivel „ezen eklésiának nagyobb temploma még egészen el nem készülvén az utolsó tűz által lett romlás óta: előre lehetett látni, hogy sokaknak ki kell maradni a Szent helyekről, a kik a nevezetes ünnepelésben részt venni akartak”. Így a tömeg már „hajnal előtt 3 órákor lámpásokkal tódult mind a két Templomba”.¹⁴⁸ Érdemes megemlíteni, hogy az 1817-es évre vonatkozó adatok szintén a fentebbi forrásokkal kapcsolatos problémát erősítik meg, ugyanis a rendelet egyértelműen kimondta, hogy az egyházkerület többi eklésiájában is meg kell emlékezni a reformáció ünnepéről, ennek ellenére a korabeli egyházközségi jegyzőkönyvekben nem találunk erre vonatkozó utalásokat.

Az 1917-es emlékünnepeket természetesen beárnyékolta a világháború, s az emlékbeszédek, emlékkötetek mindegyikében megjelenik a háború borzalmainak, a „vérözön”, a „lángtenger”, a „világrázkódás” melletti ünnepelés képe. Ez természetesen a korabeli kollektív emlékezetet, a korábbi jubileumok megítélését is befolyásolta, ugyanis rendre megjelennek a korábbi évfordulók megtartásának nehézségei, az elhangzott beszédekből való idézetek, és hogy saját koruk jubileuma az első olyan alkalom, amikor a „magyarországi református hitfelekezet a reformáció százados évfordulóját egységesen ünnepelheti”.¹⁴⁹

A debreceni egyházközség¹⁵⁰ 1917. évi presbiteri jegyzőkönyve is így kezdi az események ismertetését: „A nagy háború negyedik évében vérontás és nyomorúság közepette, hivatkozva külsőségeik nélkül, egyszerűen, de ünnepélyes buzgósággal emlékeztünk meg a reformáció 400 éves tör-

ténetéről.”¹⁵¹ Az ünnepi istentiszteletet október 31-én, szerdán délelőtt 10 órákor tartották meg a szokásos rendben. Az emlékünnepeken, hasonlóan a 300. évfordulóhoz, a többi egyház is képviseltette magát, emellett a városi tanács összes tagja is részt vett a főjegyző kíséretében. (Budapestben az országgyűlést a házelnök, Szász Károly képviselte az országos jubiláris emlékünnepeken.)¹⁵² A nagytemplomi istentisztelet után a debreceni ünnepség, az 1817-es hasonlóan, a Kistemplomban tartott díszközgyűléssel zárult.¹⁵³

1917-ben már nemcsak hétköznapi, hanem vasárnap is tartottak egy ún. záróistentiszteletet, ekkor már ugyanis az emlékünnepek részeként profán kísérőprogramokat: koncerteket, irodalmi esteket is szerveztek az egyházközségek, illetve a homokkerti Református Olvasó Egylet és a Debreceni Protestáns Irodalmi Kör is. Ezt a programsorozatot pedig egy záróistentisztelet zárta le, mint ahogy az napjaink évfordulóira is jellemző.¹⁵⁴ Az 1917-es ünnepségek visszafogottságát a résztvevők köre és a reprezentációja is mutatja, amit legszembetűnőbben egy négy évvel későbbi ünnepség bemutatása érzékeltet.

1921. március 9-én a súlyosan megrongált¹⁵⁵ Nagytemplom újrászenteselési ünnepségén, amikor „hatalmas emberáradat zárandokolt el Debrecenbe”,¹⁵⁶ a díszvendégek között országos főméltóságok, így Nagyatádi Szabó István földművelésügyi és Bénárd Ágoston népjóléti miniszter, illetve számos helyi tisztségviselő, többek között Kratochwill Károly vezérőrnagy, a debreceni katonai körlet új parancsnoka és Huberth Ottó Debrecen város, illetve Szomjas Gusztáv Hajdú Vármegye főispánja is részt vettek. A díszvendégeket pedig az akkori Gambinus és Royal étteremben ünnepi díszbútorral fogadták.¹⁵⁷ Vagyis míg 1921-ben a város közvetlenül is prosperált az ünnepségből, és az egyházi ünnepség gazdasági hasznot generált a helyi szolgáltatók számára, addig a világháború idején tartott emlékünnepek esetében, a jelenleg feltárt források szerint, ez elmaradt.

1967-ben a *reformáció 450. és az 1567-es debreceni zsinat 400. évfordulóját* is ünnepelték Debrecenben. Az 1967-es jegyzőkönyvek szerint a református egyház „eltérően az eddig szokásos megemlékezésektől” „tartalmilag” ünnepelte meg ezeket az évfordulókat. Mégpedig a zsinat „három nagy alkotása jelenti ezt a tartalmi megünnepelést”: az I. és a II. Zsinati Tanítást, illetve az egyház új törvénykönyvét, ami a jubileumok által indukált törvényalkotási „kényszert”, „ünnepi készletet” tükrözi. 1967-ben október 31-én este 6 órákor tartották meg az ökumenikus reformációi emlékünnepeket a Nagytemplomban, a szokásos ünnepi rendben.¹⁵⁸

146 Az alkalom a „Tek. Ns Tanács és Communitasnak együtt lett be érkezésével” kezdődött, majd a „Kántor Deákok énekelték a Professzor Tiszt. Sárvári Pál Úr által ezen alkalmatosságra készített Új éneket”, majd énekelt a gyülekezet is. Ezt követően Földvári József esperes az „Előjáró Könyörgést” elmondta, majd prédikált. Az újabb ünnepi ének után kereszttelővel, majd úrvacsorával ért véget az alkalom. Az istentisztelet végeztével az emlékünnepek Kistemplomban tartott díszközgyűléssel folytatódott, ahol döntöttek az elmondott prédikáció jegyzőkönyvben való rögzítéséről. Lásd: TtREL. I.99.c.14. A Debreceni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. december 7.

147 TtREL. I.99.c.14. A Debreceni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818.; Balogh István, 1969, 20–27.

148 A két templom alatt a Nagytemplomot, amit egyébként „belső Templomként” említi, illetve a Kistemplomot, „Isptálybeli Templomot” kell érteni. Lásd Glatz, Jacob, 1818, 247–248.

149 Patay Károly, 1917, 5.

150 A városi iratokban nem találunk az 1917-es ünnepségekre vonatkozó feljegyzést. Lásd: HBML. 1403a. Debrecen Város Tanács iratai. 1817–1929.

151 TtREL. I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

152 Az Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 1917, 241.

153 TtREL. I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

154 Sz.n., 1917, 4.

155 A városba bevonuló Horthy Miklós kormányzót Baltazár Dezső református püspök a Nagytemplomban köszöntötte, ezért megrongálták a szószéket, a püspök székét, az úrasztalát, a zsoltáros könyvet. Lásd: Szabadi é. n. (2008), 93.

156 Sz.n., 1921, 1. Forrás: TtREL. I.3. Debrecen városra vonatkozó iratok. 1630–1921.

157 Sz.n. 1921: 3. Forrás: TtREL. I.3. Debrecen városra vonatkozó iratok. 1630–1921.

158 Apostoli köszöntés (Dr. Czeglédy Sándor teológiai professzor); Fennálló ének (264. ének 1. Verse Áldjad én Ielkem a dicsőség erős királyát); Gyülekezeti ének (394.

11. kép. Az 1967-es alkotmányozó emlékünnepe a Nagytemplomban.¹⁵⁹

A reformáció évfordulóira alapvetően jellemző, hogy azokat igyekeztek a *más felekezetűekkel szembeni „botránkoztatások”* elkerülésével lebonyolítani. Már az 1617-es kassai ünnepségek esetében is felmerült, hogy a város „mégse adjon az ellenkező feleknek valami háborúságra okot”.¹⁶⁰ Ezt a százéves évforduló alkalmával még természetesen az ellenreformáció várható lépései miatti félelem, 1817-ben pedig már inkább a korabeli (vallási) liberalizmus mentén kiformálódó, az ünnepségek szervezését, az ünnepi beszédekét,¹⁶¹ sőt még az adományok tételét¹⁶² is befolyásoló val-

Ének 1–2. Verse Térj magadhoz drága Sion; Előfohász, igeolvasás, igehirdetés (Dr. Czeglédy Sándor teológiai professzor); Gyülekezeti ének (390. Ének 1. Verse Erős vár a mi Istenünk); Előadást tart (Dr. Rózsai Tivadar kollégiumi vallástanárr); Kollégiumi Kántus éneke (Schütz 23. zsoltár Vezényel: Berkesi Sándor kollégiumi énektanár); Záró imádság, Miatyánk, adakozás meghirdetése (Nagy Sándor baptista lelkész); Záró ének (89. Zsoltár 1. Verse az Úrnak irgalmát örökké éneklek); Áldás (Nagy Sándor baptista lelkész). Lásd: TtREL. I.31.b.148/b.d. Debreceni Egyházmegye igazgatási iratai. Nagytemplom. 1966–1988. Ökumenikus reformációi emlékünnepe a Debreceni Nagytemplomban.

Kollégiumi Kántus éneke (Hassler: Erős vár a mi Istenünk Vezényel: Berkesi Sándor kollégiumi énektanár)

¹⁵⁹ DF 22569. Fotózta: Bérés András, 1967.

¹⁶⁰ Révész Kálmán, 1917, 68.

¹⁶¹ Lovich Ádám bányakerületi evangélikus püspök egyházkerülete alá tartozó lelkészeinek írt levelében felhívja a figyelmet a más felekezetűek iránti érzékenységre, és azt ajánlotta, hogy „a prédikátorok tartózkodjanak a reformátorok fennhéjázó, szertelen magasztalásától és ízléstelenséget okozó dicsőítésétől, amelyre ők – maguk sohasem vágytak –, valamint a más hitűek ellen vagdalkozó kitérésektől, a szenvedett üldöztetések érzékeny emlegetésétől, ami könnyen gyűlöletet szül. Inkább Jézus példáját kövessék, aki szeretetet parancsol a rosszakaróinak, s a felőlünk balítélettel lévőket iránt is.” Lásd: Millisits Máté 2014.; „Eljövén pedig December 7dik Napja: minden szolgáló Prédikátor, a délelőtti Isteni Tiszteleten Rendszerént való Prédikációját, de a melyben a *Római Catholika Vallás, és annak Tudománya se nyilván, se szántékosan ne illettessék* [kiemelés tőlem. P.Sz.M.], elvégezve, szóról szóra ezeket mondja. . .” Lásd: TtREL. I.33.b.21.k. Nagykunsági Egyházmegye. Valásügyek és felsőbbhatósági körlevelek. 1691–1872.

¹⁶² Debrecenben már az 1817. november 30. presbiteri ülésen döntöttek arról, hogy az ünnepi istentiszteleten összegyűlt perselypénzt a „fellyebbi mostoha esztendőbe ügyefogyott állapotra jutott szegények”, kik Városba tartózkodnak, minden *vallásbeli különbség nélkül* [kiemelés tőlem. P.Sz.M.], és azok a betegek publikáltassanak, a „kiknek szükség van a közönséges segedelemre. Jónak (?) látszott az is, hogy egy része annak a pénznek, mely ezen hirdetésre begyűl a Superintendencialis Sze-

lasi tolerancia, mai értelemben vett ökumenizmus motiválta. Így például a három-, majd a négyszázéves ünnepségen is részt vettek a többi egyház képviselői is, sőt 1917-ben külön ki is emelték a vonatkozó 1817-es részeket, miszerint az emlékünnepe „oly botránkozás nélkül említett meg, hogy még a más keresztény felekezetekből valók is gyönyörűséggel hallgathatták”.¹⁶³ 1967-ben pedig már a program címében is külön kiemelték az ökumenikus jelleget, ami nemcsak a résztvevő hallgatóság, hanem a baptista előadó tekintetében is érvényre jutott.¹⁶⁴

Az egyházközségek alaptevékenységükből adódóan mindig is gyakran tettek *jótevény célú felajánlásokat*, de különösen jellemző ez valamely nagyobb ünnep alkalmával. Így például már 1817-ben is találkoztunk az ünnepi istentiszteleten összegyűlt *perselypénz*¹⁶⁵ jótevény felhasználásával vagy *alapítványok*¹⁶⁶ tételével, melyek az ünnep, a folyamatos visszaemlékezés hosszú távú fenntartásának lehetőségét is biztosítják.

gények számára szakasztódjon el, amit „minden vallásbeli különbség nélkül” a városban tartózkodó, a „fellyebbi mostoha esztendőbe ügyefogyott állapotra jutott szegények” javára kellett fordítani. Lásd: TtREL. I.99.c.14. A Debreceni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. november 30. Ezen az alkalmon egyébként több mint 222 váltó forint és 12 korona gyűlt össze. Lásd: TtREL. I.99.c.14. A Debreceni Református Egyháztanács Jegyzőkönyve. 1789–1818. 1817. december 25. Mezőtúron 1817-ben az ünnepség alkalmából tartott „barátságos ebédből és az utolsók bő alamizsnájából” „*vallási különbség nélkül* [kiemelés tőlem. P.Sz.M.] felosztott városi szegények” részesülhettek. Lásd: Marjay Károly, 1917, 275–276.

¹⁶³ TtREL. I.99.c.87. Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Debrecenben már az 1817. november 30. presbiteri gyűlésen elrendelték, hogy az ünnep alkalmával adakozásból befolyt összeget a város szegényeinek megsegítésére fordítsák. Lásd fentebb: Sepsiszentgyörgyön 1917-ben az ünnepi perselypénzt a Kolozsváron felállítandó leánynevelő intézet javára gyűjtötték össze. Lásd: Tökés József, 1918, 106.

¹⁶⁶ A mezőtúri egyházközség 1817-ben a Debreceni Református Kollégiumban egy tanuló számára alumneumot alapított, ezzel a felajánlással „a legdicsebbetesebb módon dicsőítette a százados ünnepet”. Lásd: Marjay Károly, 1917, 275–276.; 1917-ben az egyházközségek központi utasítás alapján is fel lettek hívva, hogy „különösen gondoljanak az egyházak anyagi megerősítésére első sorban, tegyenek olyan alapítványt, melyet évről-évre növelvén, majd annak kamataiból fedezhessék az egyház szükségét, hogy ne kelljen mindent egyházi adóból teljesíteni.”; Bujban például a reformáció négyszázados emlékére egy „gyógyhely” létesítésére Bethesda címen tettek alapítványt („... mert helyben orvosi állomás és gyógyszerár is van”). Itt minden évben a reformáció emléknapiján összegyűlt perselypénzt is erre a célra ajánlották fel. Lásd: Andrassy Kálmán (összeáll.), 1917, 20.; Az Erdélyi Egyházkerület világi díszelnöke, Ujvárossy József királyi tanácsos Sepsiszentgyörgyön 4000 koronával a jubileumi emlékkönyv kiadását, ezáltal pedig közvetetten, az abból származó jövedelem révén, a Kolozsváron létesítendő Református Felsőbb Leánynevelő Intézetet támogatta. Lásd: Tökés József, 1918. 117–118.; Hajdúböszörmény főgondnoka, a város polgármestere, Somossy Béla pedig 1914. augusztus 31-én „Oroszlengyelországban Posado Zsulicenél, egy heves ütközet után megsebesülten eltűnt fia után „Dr. Somossy József ügyvéd” néven alapítványt tett a főgimnázium javára. Az alapítvány célja, hogy 1917-től kezdve minden év október 3-án, mikor a 32. honvéd-gyalogezred tájékoztatta fia, Dr. Somossy József eltűnéséről, nyilvános ünnepély tartassék a böszörményi Bocskay Főgimnáziumban a „hajdúböszörményi illetőségű, hős halállal kimúlt hadbavonultak emlékére”. Ennek napját vasárnapra rendelik, vagyis ha október 3. nem vasárnapra esik, akkor a legközelebbi vasárnapon kell az ünnepséget megtartani a felállítandó hősök emlékoszlopának „környékén” (addig a főgimnáziumban), ahol emlékbeszédek, a főgimnázium énekkara révén

Az egyházközségek tárgyi javai között¹⁶⁷ az 1917-es évfordulót megelőzően nem találunk kifejezetten a reformáció évfordulójára készült klenódiomot vagy úrasztali terítőt, sőt más ünnep alkalmára is csak elvétve készítettek a 20. század előtt. Ez egyrészt az ünneplési kultúra, az ünnepi felajánlások szokásának átalakulásával magyarázható. Másrészt a 19. század közepéig az egyházak tudatos tárgyvásárlási akciókat szerveztek, illetve a céhek, testületek vagy magánszemélyek az egyháznak való ajándékozás révén szabadultak meg a feleslegessé vált ónedényektől.¹⁶⁸ Emellett természetesnek tekinthetjük, hogy az egyházi javak készíttatése elsősorban nem az ünnephez, hanem a használatban lévő tárgyak állapotához alkalmazkodott.

Ezen tényezők indokolják, hogy bár rendelkezésre állnak a reformáció első három, százéves jubileumának éveiben készült ónedények, azokat mégsem a jubileum emlékére készítették. Így például készítették úrvacsorai kelyhet 1717-ben is Tiszaújlakon¹⁶⁹ és Emődön,¹⁷⁰ 1817-ben Nagyberegben,¹⁷¹ kenyérsztó tányért 1717-ben Péterfalván¹⁷² vagy Hernádnémetiben,¹⁷³ 1817-ben Nagyberegben vagy Hernádkakon,¹⁷⁴ de nem a reformáció évfordulójának alkalmából. Vaján 1617-ben épült fel a refor-

mátus templom Csicsery Ambrus földbirtokos adományából,¹⁷⁵ azonban itt sincs megemlítve a reformáció évfordulója.¹⁷⁶

Jelenleg a reformáció évszázados emlékévfordulóit tekintve csak 1917-ből állnak rendelkezésünkre kifejezetten a jubileum alkalmára készített egyházi javak,¹⁷⁷ így a viski református egyházközség úrvacsorai kelyhe¹⁷⁸ és a vadnai református egyházközség kenyérsztó tája.¹⁷⁹ A 400. évforduló esetében is azonban esetleges a megemlékezés tárgyi felajánlásokban való reprezentációja. Sok esetben ugyanis nem a reformációra, hanem az akkor zajló nagy háborúra, az ott elesett falubeliekre emlékezve készítették az egyházi edényeket. Az adományozók ebben az esetben tehát az áldozatok előtt, és nem a reformáció ünnepe előtt tisztelegnek, gyakorlatilag a falu fájdalom háttérbe szorítja az egyházközség örömet, a mikroközösség problémái elsőbbséget élveznek a globális emlékünneppel szemben. Hasonlóan azokban az esetekben, amikor az adott egyházközség évfordulója a prioritás az egyetemes egyház emlékével szemben.¹⁸⁰

Az évfordulók népszerűsítésének fontos eszközei az alkalomra készített emlékérmek, emléklapok, bélyegek is. A kutatás jelenlegi szakaszában az első két százéves emlékévre vert hazai érme nem áll rendelkezésünkre,¹⁸¹ csupán a 300. évfordulóra készített emlékérem, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában található.¹⁸² A Déri Múzeum Történeti Gyűjteményében három emlékérem található. Az egyik 1917-ben készült ön

pedig alkalmi énekeket kell előadni. Lásd: TtREL 1.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. március 30. A reformáció 400 éves évfordulójának emlékére a debreceni református főiskola nyugalmazott tanára, a város szülötte, Török Péter és felesége, Györössy Mária a Bocskai főgimnázium, illetve a polgári leányiskola részére 10 000 korona alapítványt tett. Az ünnepségen a főgimnázium és a polgári leányiskolai növendékek énekkara is fellépett. Külön feljegyezték, hogy a főgimnázium, a polgári leányiskola és a református elemi iskola növendékei is fognak ünnepélyt rendezni. Nemcsak a Bocskai téri, de a Kosuth téri templomban is volt ünnepség. Lásd: Uo.

167 A vizsgálat alapját a „Magyar Református Egyház javainak tára” c. kötetekben, illetve az „Ónedények Magyarország közgyűjteményeiben” c. online katalógusban található tárgyak adták (Forrás: [http://onedenyek.neprajz.hu/neprajz.02.07.php] Letöltés ideje: 2016. december 1.

168 Kovács Mária: Céhedények egyházi funkcióban. In Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (szerk.): Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Entz Géza Művelődéstudományi Alapítvány. 2011. 181–193. Idézi: Vida Gabriella 2013.

169 Felirata: „A.N. 1717 Die 8 November N: V: Szentzi Ferenc Ur élete Párjával Kismarjai Erzsébeti Aszszonynyal ajándékozták IN-hez való buzgóságukból ez Cannát a T: Újlaki Eklésiának In dicsőségére.” Lásd: Felhősné Csiszár Sarolta – Küllös Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke, 1999, 245–246.

170 Felirat: „Török János uram istenes indulatjéul csináltatta az Emődi Reformata Ekklesijához 1717”. Lásd: P. Szalay Emőke, 2015, 60.

171 Felirat: „A Beregi Ref. Sz. Ekkla az Ur Asztalához készítette 1817 Észet.” Lásd: Felhősné Csiszár Sarolta – Küllös Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke, 2001, 141.

172 Felirata: „EV Te 1717.” Lásd: Felhősné Csiszár Sarolta – Küllös Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke, 1999, 178.

173 Felirata: „Lévai Péter csin. Az H. Németi Eccla Számára ANNO 1717.” Lásd: P. Szalay Emőke, 2015, 100.

174 Felirat: „Készítette a Kaki Reformata Szent Eklési 1817-dik Esztendőben.” Lásd: P. Szalay Emőke, 2015, 94.

175 Felhősné Csiszár Sarolta – Hegedűs Gyöngyi – Kiss Endre József – Sápó Szilvia – P. Szalay Emőke, 2006, 167.

176 Felhősné Csiszár Sarolta – Hegedűs Gyöngyi – Kiss Endre József – Sápó Szilvia – P. Szalay Emőke, 2006, 168.

177 Nemesradnóton 1997-ben a reformáció 480 éves évfordulójára adományoztak terítőt. Felirata: „A reformáció négyszáznolcvan éves emlékére szeretettel a Nemesradnóti Református Egyháznak” „1517–1997” Lásd: Balla Terézia – B. Kovács István – Felhősné Csiszár Sarolta – Szabóné Hegedűs Gyöngyi – P. Szalay Emőke – Szaszák Malvin, 2013, 120.

178 „Az Isten dicsőségére a folyó 1917 évben Istenben megboldogult hű neje Bakos Rózsa emlékére készítette a viski református egyháznak Igyártó Gyula a reformáció négyszázados évfordulója alkalmából. Az igaznak emlékezete áldott Péld. 10. 7. v. Boldogok azok kik a Bárány mennyegzőjének vacsorájára hivatnak. Jel. 19 r. 9. v.” Lásd: Felhősné Csiszár Sarolta – Küllös Imre – Molnár Ambrus – P. Szalay Emőke, 1999, 273.; A viski egyházközség másik kelyhét 1917-ben adományozta a helyi lelkes, de ebben az esetben már nincs feltüntetve, hogy a reformáció emlékévfordulójára készült volna Felirata: „Peleskey Sándor lelképásztor és neje Horváth Berta ajándéka 1917” Lásd: uo.

179 Felirata: „Készítették a reformáció 400 éves jubileumára 1917 évben a varbói egyház nőtagjai” Lásd: P. Szalay Emőke, 2015, 159.

180 Így például Vaján 1967-ben a régi templom szentelésének 350. évfordulójára emeltetett emléktáblán sem említik meg a reformáció 450. évfordulóját. Lásd: Felhősné Csiszár Sarolta – Hegedűs Gyöngyi – Kiss Endre József – Sápó Szilvia – P. Szalay Emőke, 2006, 168.

181 A Hollandiában fellelhető, a reformáció jubileumainak alkalmából veretett emlékérmeket Harry Donga és Carel van den Berg gyűjtötte össze. Donga, Harry – van den Berg, Carel (herausg.): Geslagen Verbeelding. Lutherse penningen in Nederland. Forrás: [http://www.lutherespenningen.nl] Letöltés ideje: 2016. augusztus 5.

182 Felirata: „DITSŐSÉG ISTENNEK BÉKESSÉG E FÖLDÖN AZ EMBEREKHEZ IOAKARAT. Felhőkön nyitott könyv, rajta LUK. R. II – V.14. Előtte kézfogás. Hátlapján: „A REFORMATIO III IK SZÁZADI INNEPÉNEK EMLÉKEZETÉRE. AZ ERDÉLYI EVANGELICO REFORMATUSOK MDCCCXVII” Lásd: Katus László, 2000.

12. és 13. kép. A reformáció 400 éves évfordulójára készült emlékérem.

emlékérem előlapján „Reformáció 400 éves jubileumára Erős vár a mi Istenünk 1517–1917. október 31.”, hátoldalán pedig „Worms, 1521.” felirat (12. és 13. kép).¹⁸³ A másik 1917-es, a fentihez hasonlóan Tóth Gyula által készített érem előlapján Luther Márton neve és arcképe, hátoldalán pedig koszorú között „1517–1917. okt. 31.”, körülötte pedig „A reformáció 400 éves jubileumára” felirat található.¹⁸⁴ A debreceni zsinat 400. évfordulójára készült emlékérmén a Nagytemplom épülete alatt 1567, a Kollégium épülete fölött 1967-es évszám, körül pedig „Debreceni Református Zsinat 400 éves jubileuma”, hátoldalán pedig „QUATTUOR SAECULORUM ANNIVERSARIUM SYNODI ECCLESIAE REFORMATAE DEBRECENIENSIS” felirat.¹⁸⁵ A 2017-es évfordulóra a Magyar Nemzeti Bank is tervezi egy ezüst emlékérem kibocsátását.¹⁸⁶

Számos *emlékkönyv*, *kiadvány* és költemény¹⁸⁷ jelent meg, melyek az ünnepség bemutatása mellett az adott korszak társadalom- és politikatörténeti eseményeinek forrásként is használhatók, a 400 éves évfordulóra megjelent tábori lelkészek írásai pedig még az I. világháború harci eseményeinek, a hátországnak,¹⁸⁸ illetve a katonai jellemrajzok, életút-

vizsgálatok hasznos *forrásai* is egyben, sőt a korban érvényes vallási sztereotípiákról is tájékoztatnak.¹⁸⁹

A jubileumi emlékkötetek közül az Erdős József által írt emlékkötet a Református Egyetemes Konvent határozata alapján minden egyházközséghez eljutott.¹⁹⁰ Az emlékkönyvekben jellemzően egyháztörténelmi tanulmányok és az emlékünnepeken elhangzott beszédek szerepelnek. Az emlékbeszédekben az Istennek való hálaadás, illetve az egyháztörténelmi események felidézése, azoknak megszüvelésére, a reformáció alkotásainak épségben tartására való intés, a reformáció erejéből való merítés, az elődök példaként állításának sémája mellett az ellenreformáció melletti nehéz ünneplés képe rendre megjelenik.¹⁹¹

kellett vesztegelni, és egy lengyel családhoz volt elszállásolva, akik nem voltak hajlandók elfogadni a „köteles 52 filléret”, amit Hubay három napra ki akart fizetni, mivel előzőleg megtudták róla, hogy „színmagyar”. A tábori lelkész leírja, hogy Krakko, Volborz és Senarodzevice lengyel lakossága mennyire rokonszenvezett a magyarokkal, és a felszabadított galíciaiak ünneplőben, virágcsokorral köszöntötték a magyar csapatokat, és csak a rutének „néztek sötéten, ellenséges indulattal”. Lembergben 1915 júniusában egy „úricsaládnál” kapott szállást, amikor oda bevonultak a magyar csapatok, a szobája fel volt virágozva s rózsaszirmokkal behintve. Lásd: Hubay Bertalan, 1917, 88.

189 Hubay Bertalan leírásában például a „magyar református” és a „tót katolikus” katonát hasonlítja össze, hogy míg az utóbbit a folyamatos imádkozás miatt a roham előtt a parancsnoknak többször kellett figyelmeztetni, hogy „a roham pontosan kezdhető legyen, illetve a hosszú menetelés után ahelyett, hogy pihent volna, inkább „ismét csak elővette az olvasóját”, bezzeg a református magyar katona megelégszik egy Miatyánkkal, és pihenéssel töltötte az időt. Lásd: Hubay Bertalan, 1917, 87.

190 „A református egyetemes konvent 141/1917. számú határozatának 6. pontja értelmében ez az emlékirat hazánk valamennyi református presbytériumában felolvasandó és jegyzőkönyvre veendő.” Lásd: Erdős József, 1917, 1.

191 A teljesség igénye nélkül lásd: Benkő Viktor, 1917., Erdős József, 1917., Sz.n., 1818.; Forgács Gyula, 1917., Andrássy Kálmán (összeáll.), 1917., Papp Lajos é. n. (1925)

183 DM II.1951.13.495. Emlékérem., DF 135367, 135366. A fotókat készítette: Lukács Tihamér, 2016. július.

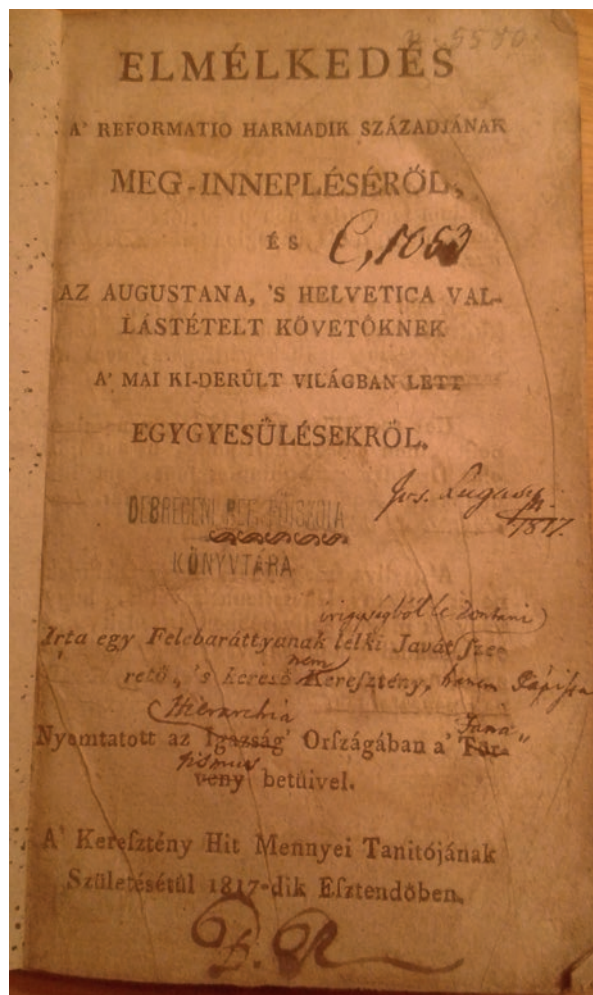
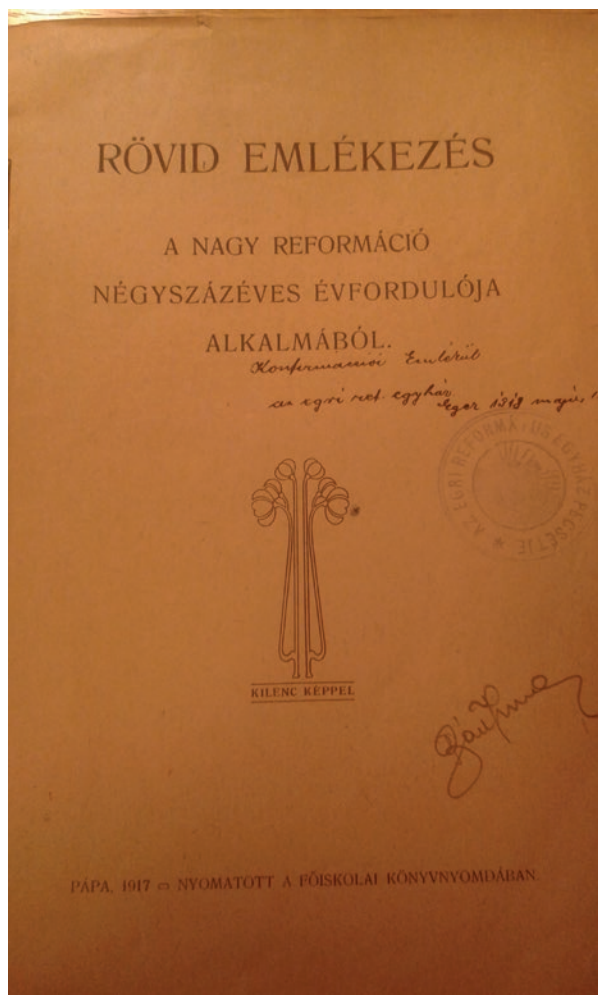
184 DM II.1951.13.496. Emlékérem.

185 DM IX.1999.17. Emlékérem.

186 Forrás: [https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekenzenek/2017/nyilvanos-konzultacio-az-mnb-2017-evi-emlekerme-kibocsatasi-programjanak-tematikajarol] Letöltés ideje: 2016. március 1.

187 A jubileum alkalmából, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványában, a Koszorúban a reformáció 400 éves jubileumára írt költeményeket közölték. Lásd: Koszorú 1917.

188 A magyarság megbecsülését tapasztalta a meghódított kerületek „intelligens lengyeleinél” Nawradomskban és Petrikauban Hubay Bertalan. A tábori lelkésznek Nawradomskban a Hindenburg által szétrombolt vasút miatt akinek három napot

14. és 15. kép. Az évfordulóra készült emlékkötetek. Lelőhely: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

Az egyházközségek, miként napjainkban, már a 400 éves megemlékezések idején is emlékkötetekkel ajándékozták meg tagjaikat, amit éppen egy – az életrajzi adatok alapján valószínűsíthetően – Bán Imre irodalomtörténésznek az Egri Református Egyház által 1918. május 12-én „konfirmációs emlékül” ajándékozott emlékkötetbe írt bejegyzés tanúsít.¹⁹² Az emlékkönyvek sorából némiképp kilóg az a feltételezhetően nem protestáns szerző tollából származó kiadvány, amelynek írója többek között a reformáció értelmét, hasznát is felveti munkájában.¹⁹³ A kiadvány református körökben való népszerűtlenségét a belső oldalon az egykori olvasó által az alcímhez tett bejegyzések is tükrözik.¹⁹⁴

Már I. János György is külön meghagyta a lipcsei és a wittenbergi egyetemnek, hogy az ünnep hetében a „reformáció okairól és áldásairól tart-

sanak disputációkat, s tiszteletbeli doktorok avatásával is üljék meg e napot”,¹⁹⁵ s azóta is minden százados évforduló alkalmával szerveznek különböző szintű konferenciákat.¹⁹⁶ A konferenciák, melyek az érmekekhez, kötetekhez hasonlóan az adott emlékünnepp népszerűsítéséhez járulnak hozzá mint meghatározó hivatásturisztikai attrakciók, minden esetben

¹⁹⁵ Payr Sándor, 1911, 491.

¹⁹⁶ 1917. a Kálvin-szövetség már januárban is tartott konferenciát a jubileum alkalmából, 1967-ben pedig az NDK-ba, de az NSZK-ba, Rómába és Zürichbe is „elutazhattak” a korszak ismert korlátozásai ellenére. Magyar Nemzeti Levéltári Nyilvántartó Rendszer XIX-A-21-a-K-2-16/1967. A Reformáció 450. évfordulója alkalmából a Lutheránus Egyház ünnepségeinek programja, magyar protestáns küldöttség részvétele az NDK-beli ünnepségeken.; XIX-A-21-a-K-2-121/1967. 1 fő kiküldött meghívása a Reformáció 450. évfordulójára Grazba, Pröhle Károly prof. meghívása Strassbourgba, teológiai professzorok kollokviumára, Berlinbe nov. 4–5-én előadás tartására az Ev. Akadémián, és Rómába szept. 25–30. konferenciára.; XIX-A-21-a-K-2-102/1968. R. Filep Imre meghívása a zürichi reformáció 450. évfordulójának ünnepségeire; XIX-A-21-a-K-2-137/1967. Pákozdy László Márton bp.-i ref. teol. prof. utazása NSZK-ba, nov. 2., a reformáció emlékünnepi előadás tartására. *eleveltar.hu*. Elektronikus Levéltári Protál. Forrás: [https://lnyre.eleveltar.hu/MNLQuery/resultatliste.aspx] Letöltés ideje: 2016. december 1.

¹⁹² Forgács Gyula, 1917.

¹⁹³ Sz.n., 1818.

¹⁹⁴ „Írta egy Felebaráttyanak [irigységből] lelki Javát [le rontani] szerető, 's kereső [nem] Keresztény [hanem pápista]. Nyomatott az Igazság' [Hierarchia] Országában a' Törvény [Faranismus] betűivel.” Lásd: uo.

konkrét bevételnövekedést eredményeznek az érintett település számára, rövidtávon a helyi szolgáltatók, hosszútávon pedig az egész település számára a kapcsolati tőke, illetve az adott konferencia kapcsán feltárt kulturális értékek indukálta kulturális turizmus révén.

Az emlékek alkalmával tartott *egyházi gyűlésekből*, mint hivatásuturisztikai termékekből, szintén prosperál az érintett település a már fentebb ismertetett elvnek megfelelően. Debrecenben már 1817-ben, majd 1917-ben is tartottak egyházkerületi közgyűlést a reformáció emlékvfordulója alkalmából, a fennmaradt források közül először az 1967-es ünnepi zsinat kapcsán számolhatunk nagyobb létszámú,¹⁹⁷ turisztikai szempontból fogyasztást is indukáló résztvevőre. Feltételezhetően hasonlóan kiemelt hivatás- és vallásturisztikai attrakcióként fog működni a városban a 2017. június 24–25. között, a debreceni zsinat 450. évfordulója alkalmából tartandó jubileumi ülés, amelyen a Magyar Református Egyház Zsinata ünnepélyes keretek között fogadja majd el a II. Helvét Hitvallás új magyar fordítását.¹⁹⁸

Mivel a templomi *kiállítások* csak a legújabb kori templomi interpretációként működnek,¹⁹⁹ meglétüket természetesen nem feltételezhetjük az első négy jubileum alkalmával. Az 500. évforduló alkalmából viszont gyakorlatilag Wittenbergtől Minneapolisig rendeztek és rendeznek majd kiállítást az egyházak és a múzeumok is. A „REFO 500” által is összegyűjtött kiállítások témájukban és formai kivitelezésükben is igen változatosak.²⁰⁰ Az interpretációk között találkozunk a reformáció történetét bemutató molinókkal, a reformációhoz kapcsolódó társadalmi, gazdasági kérdéseket, a korabeli viseletet, a protestáns vállalkozói etikát és életmódot is bemutató,²⁰¹ vagy a festményekre, textíliákra és arany műtárgyakra, sőt a legújabb régészeti leletekre is építő kiállításokkal is.²⁰² Ezekben a kiállításokban gyakran az „emlékezés az emlékezésre” koncepció is helyet kap, ahogyan gyakorlatilag már 1717-ben is megemlékeztek a 100 évvel korábbi beszédek kiadásával, és az 1917-es ünnepi díszgyűlések beszédeiben is igen gyakran találkozunk az előző százados évfordulóra való visszatekintéssel.

197 A források alapján tudjuk, hogy a hazai gyülekezetek mellett számos külföldi testvéregyházat is meghívtak a jubileumi ünnepségre. Lásd: TIREL I.31.a.24.d. Debreceni Egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei. 1963–1970. Esperesi jelentés. Előterjesztette a Debreceni Református Egyházmegye Tanácsának Debrecenben 1966. december 7-én tartott ülésén Kulcsár Dezső.

198 Kiss Sándor, 2017.

199 Magyarországon a pártállami évtizedekben az iskolai hitoktatás megszűnése miatt nem használt, majd fokozatosan kiürült templomkarzatok új funkcióval való felruházásaként alakultak ki a 80-as évek második felétől kezdve.

200 Lásd: www.refo500.nl

201 „Reformation und Ruhrgebiet” Dauerausstellung. Martin Luther Forum Ruhr, Gladbeck. Forrás: [<http://www.lutherforum-ruhr.de/index.php/das-konzept>] Letöltés ideje: 2016. június 15.

202 „Martin Luther. Art and the Reformation” Minneapolis Institute of Art, Minneapolis. Forrás: [<http://new.artsmia.org/luther/>] Letöltés ideje: 2016. június 15.

16. és 17. kép „Tolle Jahr – An der Schwelle der Reformation” c. (Erfurt, Stadtmuseum)²⁰³ és a „Reformation und Ruhrgebiet” (Gladbeck, Martin Luther Forum Ruhr)²⁰⁴ c. állandó kiállítások

Az évfordulók kapcsán kell még szót ejteni az ünneplők által használt *emlékezetterekről*. Debrecenben a reformáció emléknapiját tekintve az egyéni és közösségi szintű, spontán és szervezett megemlékezések alkalmával a Nagytemplom mellett az Emlékkert, főként az 1895-ben felállított protestáns gályarabok emlékoszlopa tölti be ezt a funkciót. Kialakításuk és felállításuk viszonylagos megkésettisége miatt az első három százados évfordulón még természetesen nem játszhattak szerepet. Bár az 1917-es jegyzőkönyvekben sem találunk utalást a gályarabok emlékművének megkoszorúzására, egy 1907-ben készült fotón látható szalagos koszorúk bizonyítják, hogy már akkor jellemző volt a koszorúzás szokása (18. kép). Így semmiképpen sem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy már a 400. évforduló ünnepségének térhasználatában is szerepet játszott az emlékoszlop és az Emlékkert. Az Emlékkert proxemikai és fejlődéstörténeti vizsgálata természetesen túlmutat jelen tanulmány keretein, azt azonban mindenképpen ki kell emelni, hogy kialakítását és térhasználatát már kezdetektől fogva²⁰⁵ meghatározta a reformáció, a református kollektív emlékezet, a református téralkotás, mára pedig a városi és kulturális turizmus kiemelkedő pontjaként működik.

203 Forrás: [http://www.stadtmuseum-erfurt.de/tolle_jahre.html] Letöltés ideje: 2016. június 15.

204 Forrás: [<http://www.lutherforum-ruhr.de/index.php/das-konzept>] Letöltés ideje: 2016. június 15.

205 Lakner Lajos, 2014, 232.

18. kép. A protestáns gályarabok emlékoszlópa 1907-ben²⁰⁶

Az emlékünnepekhez kapcsolódó debreceni térhaszálatban a Nagytemplom előtti tér, a mai Kossuth tér is szerepet játszik, amely a Nagytemplom építési munkálatai miatt a templomból kiszorult ünneplő tömeg révén már a 300 éves jubileumi ünnepség során is az emlékező tér részévé vált, és szakrális térré emelkedett. Ehhez hasonlóan a Magyar Református Világtalálkozó részeként szervezett 2009-es Református Egység Fesztivál során is igénybe vették az ünneplők a Kossuth teret, 2017. január 31. és február 1. között pedig itt fog állomásozni a 2016. november 3-án Genfből induló, majd 2017. május 20-án Wittenbergbe érkező reformáció emlékút kamion (Reformationstruck) is, ami egy interaktív kiállítóterben mutatja be a reformáció történetében meghatározó szerepet betöltő európai városokat.²⁰⁷ A kamionhoz a német szervezők elképzelése szerint egy kapu is tartozik, ami „már a kamion érkezése előtt találkozásra és a vándorkiállítás megtekintésére hívja az embereket”.²⁰⁸ Ezt az installációt azonban a debreceniek nem vették vagy bérelték ki, hanem „a magyar ízlés- és formavilágnak inkább megfelelő saját kaput” készítettek Égerházi László fafaragóval, amelyet a Nagytemplom előtt állítottak fel advent első va-

sárnapján.²⁰⁹ Így a találkozási pontként funkcionáló kapu már a 2016-os karácsonyi vásár egyik attrakciójaként jelent meg, ezáltal pedig a reformáció és annak 500. évfordulója a karácsonyi vásári turizmusba integrálódott, amivel az emlékévforduló helyi szervezői még szélesebb fogyasztói/érdeklődő közeget tudnak megérinteni.

19. és 20. kép. A reformáció emlékút (vándor)

kamionja (Reformationstruck)²¹⁰ és állomásai²¹¹

Az évfordulók idején jellemzően megnövekszik a szobor- és emlékmű-állítások száma, amelyek az adott kor történeti köztudatát is reprezentálják.²¹² Budapesten egy rendhagyó köztéri installációval emlékeznek a reformációra. A Kálvin tér Baross utcai részén 95 darab betonból készült burkolatelemet helyeznek el, melyeken egy-egy a reformátoroktól és a magyar kultúra egykori, illetve mai alkotóitól származó idézetpár szerepel majd.²¹³ Debrecenben Györfi Sándor és Györfi Lajos szobrászok készí-

206 DF 584. A fotót készítette: Haranghy György, 1907.

207 Forrás: [http://ttre.hu/hirek/keruleti/debrecen-a-reformacio-500-evfordulojara-keszul/] Letöltés ideje: 2016. november 25.

208 Forrás: [http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/] Letöltés ideje: 2016. december 31.

209 Forrás: [http://www.haon.hu/a-vasarnap-reggeli-istentisztelet-utan-aldjak-meg-a-diszkaput/3279416/] Letöltés ideje: 2016. november 25.

210 Forrás: [https://www.5min.at/2016117609/28-tonnen-reformationstruck-macht-halt-in-viennach/] Letöltés ideje: 2016. december 15.

211 Horváth-Bolla Zsuzsanna é. n.

212 Hatos Pál, 1998, 128.

213 Horváth-Bolla Zsuzsanna – Adámi Mária, 2016.

tik majd el az Emlékkertben felállítandó reformáció emlékművet, amely nem konkrét személyt, hanem „a reformáció hatástörténetét bemutató, dinamikus alkotás” lesz.²¹⁴

Az *emléktáblák* elhelyezése szintén gyakori az emlékvfordulók alkalmával, amivel egy-egy objektum vagy tér adott jubileum aspektusából fontos szerepére hívják fel a figyelmet, ezáltal ezeket a térbeli pontokat bevonva az ünnepi térhasználatba – egy emléktábla-avató ünnepség során rövid, egy tematikus városnéző turisztikai program révén pedig hosszútávon is. 1917-ben a 400. évforduló és a világháború emlékére például Szentpéteren avattak emléktáblát a református templomban,²¹⁵ Kolozsváron pedig a reformáció 450. évfordulójának és a templom restaurálásának emlékére helyeztek el magyar és német nyelvű emléktáblákat az evangélikus templomban.²¹⁶

Sopron és Sárvár mellett Debrecen városa is képviseli Magyarországot az Európai Protestáns Egyházak Közössége (GEKE) által 2012-ben a firenzei nagygyűlésen elindított „A reformáció városai” c. kezdeményezésen.²¹⁷ Debrecen jelentkezésével azt is vállalta, hogy az egyházkerületi reformációi emlékbizottság javaslata szerint egy-egy magyar–angol nyelvű emléktáblával jelöli meg a városban azokat a helyszíneket, ahol az elmúlt évszázadokban a reformációhoz vagy annak hatástörténetéhez köthető jelentős esemény zajlott.²¹⁸

Az évfordulókat, más ünnepekhez hasonlóan a proxemika mellett közzismerten speciális *időhasználat*, a hétköznapiból az ünnepbe való kilépés, szakralizálódás jellemzi.²¹⁹ A kiemelt időhasználat, ún. szakrális időzítés már az első százéves jubileumra vonatkozó rendelkezéseknél is megjelenik, hiszen Lányi püspök azért is rendelte el, hogy november 11–12-én kell tartani az ünnepséget, hogy a német és magyar területeken használt különböző naptárak okozta tíznapos eltérés ellenére ünneplésük „ily módon mégis egy időre essék a németekével”.²²⁰ Bár 1667-től kezdve a reformáció emléknapját hivatalosan is október 31-re tűzte ki a II. János György szász választófejedelem vezette szászországi evangélikus főegyháztanács,²²¹ 1717-ben Daniel Krman Miava evangélikus püspöke az évfordulóra való emlékezés napjait egy akkor már feltételezhetően kiforrott ünnepi időstruktúrával bíró ünnephez, Szent Márton napjához igazítva rendelte el megtartani.²²² A hétköznapiból való kilépés lehangsúlyosabban az 1817-es bécsi rendeletben jelenik meg először, melyben külön kiemelik, hogy

mivel abban az évben október 31. munkanapra (Arbeitstag) esik, november 2-án, vasárnap kell megtartani az ünnepséget.²²³ A hétköznapiokból való kilépés képe jelenik meg egy négyszázados jubileumi emlékkötetben is, amely „a most már évek óta tartó, pusztítva viharzó népek háborújában, e nehéz ítéletidőben is egy kis megállapodásra, ünnepélyes pihenőidőre. . . hív és kötelez.”²²⁴ Az ünnep fényét emelendő Debrecenben már a 400. emlékvfordulót sem csak hétköznapi, október 31-én ünnepelték meg,²²⁵ hanem a rá következő vasárnap is tartottak egy ún. záró istentiszteletet.²²⁶ Ezzel szemben a vidéki egyházközösségekben október 31-ét megelőző vasárnap, október 28-án tartották meg az emlékünnepet,²²⁷ mivel ezeken a településeken feltételezhetően már nem lett volna „kereslet” a debrecenihez hasonló, polgári jellegű alkalmakra.

Ez jellemzi majd előreláthatólag az 500. évforduló ünnepi időstruktúráját is, hiszen míg a legtöbb kisgyülekezetnél október 31-re redukálódik majd időben az ünnepi istentisztelet, addig a nagyobb városokban már januártól kezdve tartanak félprofán egyházi alkalmakat az emlékvfordulóval összefüggésben. Ugyanakkor az ünnepi istentiszteleten túlmutató, profán alkalmak 2017-ben már nemcsak a nagyvárosok sajátosságai lesznek, a különböző kiállítások, szoboravatások révén már a kisgyülekezetek ünnepi időstruktúrája is kiterjed gyakorlatilag az egész 2017-es évre, sőt az előkészületek révén, a tematikus évek mentén gyakorlatilag egy évtizedre nyúlik ki a reformáció 500. emlékünnepe (a Német Protestáns Egyházban Luther-évtizedként is emlegetik ezt az ünnepi időszakot).²²⁸ A kisebb gyülekezetek, ha mással nem is, annak a debreceni Alföldi Nyomdában készült egyedi kötésű bibliának köszönhetően, amely januártól decemberrig „bejárja” a Tiszántúli Református Egyházkerületet, tudatosítva a helyi gyülekezeti tagokban a reformáció évfordulóját. Az ünnepi időhasználattal kapcsolatban érdemes még az 1967-es debreceni jubileumi zsinati emlékülésre is visszatekinteni, melyet május 19-re, a pünkösöd utáni vasárnap, Szentháromság vasárnapján tartottak,²²⁹ ami így bár ünnepnapra esett, lévén nem nagy, sátoros ünnep, nem okozott problémát a szolgáló lelkeseknek az azon való részvétel.

A reformáció 500. évfordulója alkalmából szervezett programok a *turizmus több ágához is kapcsolódnak*, a koncertek és kiállítások révén leginkább a *kulturális turizmus* körébe sorolhatók a tervezett vagy már megkezdett programok. Az újabban kialakítása²³⁰ mellett a már meglé-

214 Horváth-Bolla Zsuzsanna, 2016a.

215 P. Szalay Emőke, 2015, 144.

216 Jakab Albert Zsolt, 2012, 192.

217 „A program célja hálózatra fogni azokat a településeket, amelyek jelentős szerepet játszottak a reformáció európai elterjedésében. Az európai protestánsok e városok történeti, kulturális és turisztikai értékeire építve történelmi kalandozásra hívják a kontinens polgárait úgy, hogy a látogatók ne csupán emlékezzenek, hanem lássák: a reformáció nemcsak az egyházra, hanem a helyi társadalomra, kultúrára és politikai életre is hatott, sőt hat a mai napig.” Kiss Sándor, 2016.

218 Kiss Sándor, 2016.

219 Bartha Elek, 1993, 128–129.

220 Payr Sándor, 1911, 492.

221 „Reformáció ünnepe” szócikk. Pallas Nagy Lexikona, 1897, 443.

222 Fabinyi Tibor, 1965, 30.

223 TtREL I.1.b.58.1290a. Betreffend die Fester des dritten Secular. Festes der Reformation.

224 Papp Lajos é. n. (1925)

225 TtREL I.99.c.87. Presbyteri gyűlések jegyzőkönyve. 1917. október 31.

226 Sz.n., 1917, 4.

227 TtREL I.52.b.3.k. A presbiteri gyűlések jegyzőkönyve.1888–1920. Bagamér.; TtREL I.166.b.24.d. A Hajdúböszörményi Egyházközösség presbiteri jegyzőkönyvei. 1915–1923. 1917. október 28.

228 Forrás: [www.ref500.hu/tematikus-evkek-listaja-leirasai/] (Letöltés ideje: 2016. december 1.)

229 TtREL I.1.a.79.d.13. sz. melléklet. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 1962–1967. Egyházkerületi Tanulmányi jelentés az 1967. évről. Elhangzott a Tiszántúli Református Egyházkerület 1967. december 19-én tartott tanácsülésén.

230 A Magyarországi Evangélikus Egyház „2017-tel kapcsolatban evangélikus túraút-vonalak kialakítását tervezi”. Lásd: Sz.n. é. n.; A reformáció kezdetének ötszázadik

vő református tematikus utaknak az évfordulóhoz illeszkedő marketing-stratégiája által maga az útvonal, az adott örökséghelyszíneken pedig az új interpretáció, leginkább a felújított kiállítások révén pedig az adott vallási helyszín és a település turizmusa is erősödhet.

A már fentebb említett minták alapján látható, hogy a jelenlegi turisztikai trendeket követve az *egészség- és az aktív turizmus* felé tendáló programok is számaryra keltek a reformáció kapcsán. *Fesztiválturisztikai* attrakcióként a lehető legszélesebb közeget szólítják meg az adott jubileumi programok, népszerűsítve az évfordulót, a reformációt és annak üzenetét. 2017. július 25–29. között Debrecen ad otthont a legnagyobb magyarországi református fesztiválnak, a Csillagpontnak, melynek szervezői a helyszín mellett a témaválasztással is a reformáció évfordulójához kívánnak integrálódni.²³¹ Nagyváradon május 20-án tartják a fentebb említett Református Egység Fesztivált, mely területileg az egész Kárpát-medencére lefedi.²³²

Az egyházi ünnepek, évfordulók vagy vallási fesztiválok természetesen mind a mai napig komoly gazdasági hasznot produkálnak a városok számára közvetlen fogyasztás, szálláshelyek igénybevétele, stb. révén is. Így például amikor a Református Egység Fesztivál alkalmával a református gyülekezetek Debrecenben találkoztak, amelynek programjai alapvetően minden korosztályú és érdeklődésű résztvevő igényét kielégítették, a város adott kulturális intézményei is együttműködtek az egyházakkal, és az esemény alapvetően újabb fogyasztói réteget teremtett számukra.

Az emlékek köztudottan pozitív hatással vannak a vallási, gyülekezeti identitás erősödéséhez is, így a reformáció évfordulói mindig is hozzájárultak az „én reformációm” kép megerősödéséhez. Az egyre inkább „fesztiválizálódó” évfordulók, így a mostani 500 éves évforduló is divatos menedzsmentjével a fiatal generáció számára közelebb hozhatja, személyesebbé teheti a reformációt, a református egyházat, a református hitet, sőt adott aspektus esetén a korabeli reformátusok hétköznapijait, ünnepnapjait. Az aktuális turisztikai irányzatokhoz való sikeres integráció révén pedig a nem vallásos turisták is szívesebben vesznek részt az emlékek kapcsán szervezett programokon.

ÖSSZEZGÉS

A vallási turizmus vizsgálata az elmúlt évtizedben tapasztalható előretörésének köszönhetően a jelenleg megvizsgált kérdéseken túlmenően számos ponton lehetőséget kínál a téma kutatásának térbeli bővítésére és a tematikai expanzióra is. Hiszen ma már vallásturisztikai attrakcióként tekinthetünk a tanulmányban többször említett vallási fesztiválokra, gyülekezeti kirándulásokra vagy ifjúsági táborokra is, amelyeknek kialakulása időben jelentősen eltér. Míg a gyülekezetek kölcsönös, egymás közötti

látogatásainak mondhatni évszázados múltjáról tanúskodnak a korabeli presbiteri jegyzőkönyvek, addig a vallási fesztiválok műfaja a legújabb gyülekezeti alkalmak közé tartozik.

Megállapíthatjuk, hogy a vallási turizmus fogalmi bővülése révén egy teljesen új fogyasztói réteget érintve integrálódhat más turisztikai ágazatokba, így például a vallási táborok révén az ifjúsági turizmusban, a gyülekezeti kirándulások révén pedig az időskori turizmusban rejlő lehetőségek is megnyílhatnak az egyházközségek előtt. A különböző egyházak ünnepei, évfordulói napjaink turizmusának rendszerében egyértelműen sajátos helyet foglalnak el, hiszen az örökség-, a városi, a hivatás-, illetve a vallási turizmus fogalmi expanziója révén ma már vallásturisztikai attrakcióként is értelmezhetők.

A fentebb már említett „virágos város” és „kálvinista Róma” városimázslemek közül a vallási évfordulók természetesen az utóbbiak preferenciáját erősítik Debrecenben, de nemcsak a protestáns, hanem a katolikus évfordulók is. Így a 2015-ben tartott katolikus megújulás 300. évfordulója közvetetten szintén a „kálvinista Róma” kép felé irányította a figyelmet, erősítve a város vallásturisztikai arculatát, hiszen úm. mégis valamivel szemben történt ez a megújulás, és a református egyház képviselői számtalan programon jelen voltak. Így a 300. katolikus évforduló után feltételezhetően az 500 éves reformáció jubileuma még tovább erősíti Debrecen „kálvinista Róma” imázslemét.

IRODALOM

ANDRÁSSY KÁLMÁN (ÖSSZEÁLL.)

1917 *Emlékkönyv a reformáció négyszázéves évfordulója alkalmából, a buji református egyházban tartott ünnepélyről 1917. október 28-án.* Nyíregyháza, Borbély Sámuel Könyvnyomdája.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS KÉPVISELŐHÁZÁNAK NAPLÓJA

1917 748. országos ülés. 1917. október 25. 37. kötet. Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. Forrás: [https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1910_37/?pg=249&layout=s] Letöltés ideje: 2016. május 27.

BALLA TERÉZIA–B. KOVÁCS ISTVÁN–FELHŐSNÉ CSISZÁR SAROLTA–SZABÓNÉ HEGEDŰS GYÖNGYI–P. SZALAY EMŐKE–SZASZÁK MALVIN
2013 *Magyar Református Egyházak javainak tára.* A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztény Egyház. VIII. XII. Gömöri Református Egyházmegye II. Komárom, Országos Református Gyűjteményi Tanács

BALOGH ISTVÁN

1962 *A debreceni Nagytemplom.* Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata

évfordulójára készülve Dunaújváros, Kisapostag és Rácalmás evangélikusai alkotott csapat 2016. július 31.–augusztus 6. között „Luther 499” c. zárándoklaton vett részt. Lásd: Stermiczki András, 2016.

²³¹ Farkas Zsuzsanna, 2016.

²³² Horváth-Bolla Zsuzsanna, 2016b, Sz.n., 2017.

BARNA GÁBOR—PUSZTAI BERTALAN

- 1999 Egy változó ünnep szent és profán között. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Szent és profán között: a szeged-alsóvárosi búcsú*. Szeged. 9–16.

BARTHA ELEK

- 1993 *Vallásökológia*. Debrecen

BEKE KATALIN

- 2001 Tien jaar Nederlands aan de Universiteit Debrecen. *Acta Neerlandica*. Debreceni Egyetem. 7–15. Forrás: [http://nederlandisztika.arts.unideb.hu/sites/default/files/Actak/egesz_AN1_kesz.pdf]

BENKŐ VIKTOR

- 1917 *Múlt, Jelen, Jövő. Egyházi beszéd a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517 okt. 31.–1917 okt. 31. A máramaros-ugocsa ref. egyházmegye jubiláris prédikáció pályázatán pályadíjnyertes beszéd*. Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Nyomása

BERKI TIBOR—POHNER TAMÁS

- 2009 Vallási turizmus, zárandokturizmus. In Michalkó Gábor—Rátz Tamara (szerk.): *A tér vonzásában. A turisztikai termékfejlesztés térspecifikus vonásai*. Székesfehérvár—Budapest, Kodolányi János Főiskola—MTA Földrajztudományi Kutatóintézet: Magyar Földrajzi Társaság. 244–254.

BODNÁR DOROTTYA

- 2014 Turisztikai attrakciók megjelenítése—mobil applikációk, digitális eszközök. In Jászberényi Melinda (szerk.): *A kulturális turizmus sokszínűsége*. Budapest, Nemzeti Közszerkezési és Tankönyv Kiadó. 131–142.

BOROVSKY SAMU—SZIKLAY JÁNOS (SZERK.)

- 1896 *Magyarország vármegyei és városai. Abauj-Torna Vármegye és Kassa*. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

COLLINS-KREINER, NOGA

- 2010 Researching of Pilgrimage. Continuity and Transformation. *Annals of Tourism Research*. 2. 440–456.

CSOBÁN ENDRE

- 1940 *Hajdú Vármegye és Sz. Kir. Város. Vármegyei Szociográfiák*. Budapest, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala

ELIADE, MIRCEA

- 1999 *A szent és a profán*. Budapest, Európa Könyvkiadó

ERDŐS ANIKÓ

- 2004 A jelenkori Dionüszosz ünnepek—Az esemény turizmus helyzete egy kvantitatív kutatás szemszögéből. *Turizmus Bulletin*. 1. 33–40.

ERDŐS JÓZSEF

- 1917 *Emlékirat a reformáció négyszázados évfordulójára*. Budapest, Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa

FABINYI TIBOR

- 1965 A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. *Evangelikus Nap-tár*. 25–37

FARKAS ZSUZSANNA

- 2016 Debrecen várja a Csillagpontot 2017 júliusában. *Reformatus.hu*. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. november 21. Forrás: [http://www.reformatus.hu/lap/ifi/mutat/13062/] Letöltés ideje: 2016. december 1.

FELHŐSNÉ CSISZÁR SAROLTA—KÜLLŐS IMRE—MOLNÁR AMBRUS—P. SZALAY EMŐKE

- 1999 *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács
- 2001 *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. III. Beregi Egyházmegye. 2. Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács

FELHŐSNÉ CSISZÁR SAROLTA—HEGEDŰS GYÖNGYI—KISS ENDRE JÓZSEF—SÁPY SZILVIA—P. SZALAY EMŐKE

- 1999 *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye. Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács.
- 2006 *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. I. Ungi Egyházmegye. Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács

FORGÁCS GYULA

- 1917 *Rövid emlékezés a nagy reformáció négyszázados évfordulójának alkalmából*. Pápa, Magyar Református Egyház. Főiskolai Könyvnyomda

GAZDAG ISTVÁN

- 1984 Debrecen város történeti kronológiája. HBMLÉ. 185–196.

GLATZ, JACOB

- 1818 *Az Ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott reformáció harmadik százados öröminnépének előadása*. Bécs, „Pichler Antal betűivel”

HATOS PÁL

- 1998 Reformáció és történelmi hagyomány. A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei. *Történelmi Szemle*. 1–2. 127–153.

HORVÁTH-BOLLA ZSUZSANNA

- 2016a Evangélikus és református tervek 2017-re. *Reformatus.hu*. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. április 5. Forrás: [http://reformatus.hu/mutat/12142/] Letöltés ideje: 2016. szeptember 2.
- 2016b Közös megbeszélésen egyeztettek az evangélikus és a református reformációi emlékbizottsági tagok. *Evangelikus.hu* Magyarországi Evangélikus Egyház. 2016. április 5. Forrás: [http://www.evangelikus.hu/reformacioi-emlekbizottsag-reformatus-ules] Letöltés ideje: 2016. május 1.

HORVÁTH-BOLLA ZSUZSANNA—ADÁMI MÁRIA

- 2016 „Szól néked az itt magyarul”—Reformáció 500 köztéri installáció anyagából kiállítás nyílt Győrött. *Evangelikus.hu* Magyarországi Evangélikus Egyház. 2016. december 12. Forrás: [http://www.evangelikus.hu/szol-neked-az-itt-magyarul-ref500-kozter] Letöltés ideje: 2016. december 14.
- é. n. A reformációt népszerűsíti az országjáró kamion. *Ref500*. Reformáció 500. Magyarországi Evangélikus Egyház. Forrás: [http://www.ref500.hu/hirek/a-reformaciót-nepszerusiti-az-oroszajaro-kamion] Letöltés ideje: 2016. december 15.

HUBAY BERTALAN

- 1917 A magyarság a harctéren. In *Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517–1917*. Budapest, Országos Református Sajtóiroda 86–88.

HUSZ MÁRIA

- 2007 *Hét fejezet a kulturális örökségturizmusról*. Pécs, PTE FEEK

IMRE MIHÁLY

- 2012 *Az isteni és emberi szó párbeszéde*. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó.

IRIMIÁS ANNA—MICHALKÓ GÁBOR

- 2013 Religious Tourism in Hungary—an integrated framework. *Hungarian Geographical Bulletin*. 2. 175–196.

JAKAB ALBERT ZSOLT

- 2012 *Emlékkiállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság—Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

JEDZINÁK KRISZTINA

- 2002 Kitüntetett pontok. A kultuszhelyektől a turisztikai látványossáig. In Fejős Zoltán—Szijártó Zsolt (szerk.): *Egy tér alakváltozásai*. Budapest, Néprajzi Múzeum. 71–83.

JÓNÁS-BERKI MÓNKA—RÁTZ TAMARA

- 2012 Magyarország kulturális turizmusa. In Aubert Antal (szerk.): *Magyarország idegenforgalma*. Szakkönyv és atlasz. Budapest, Carthographia Tankönyvkiadó Kft. 26–33.

JUHÁSZ ALBERT

- 2016 499+1 református kilométer. *Evangelikus.hu* Magyarországi Evangélikus Egyház. 2016. augusztus 24. Forrás: [http://www.evangelikus.hu/499-1-reformatus-kilometer] Letöltés ideje: 2016. december 1.

KATUS LÁSZLÓ

- 2000 Vallások, egyházak. In *Haza és a haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790–1867)*. Encyclopaedia Humana Hungarica 07. Forrás: [http://mek.oszk.hu/01900/01903/html/] Letöltés ideje: 2016. április 22.

KISS SÁNDOR

- 2016 Debrecen, a reformáció városa. *Reformatus.hu*. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2016. december 31. Forrás: [http://www.reformatus.hu/mutat/debrecen-a-reformacio-varosa/] Letöltés ideje: 2016. december 31.

KORPICS MÁRTA

- 2000 Zarándok és turista. Gondolatok a szent helyekről a turizmus kontextusában. In Fejős Zoltán—Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tabula könyvek 1. Budapest—Pécs, Néprajzi Múzeum—Pécsi Tudományegyetem. 167–179.
- 2003 Egy zarándokhely átalakulásának vizsgálata a turizmus kutatáson keresztül. In Fejős Zoltán—Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye (in)k, tárgya (in)k, képe (in)k*. Tabula könyvek 5. Budapest, Néprajzi Múzeum. 108–119.
- 2014 *A szakrális kommunikáció színterei: a zarándoklat*. Budapest, Typotex

KOSÁRI DOMOKOS

- 1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó

KÓSA LÁSZLÓ

- 2006 Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. I–II*. Budapest, Argumentum. 1077–1117.

KOSZORÚ

- 1917 Költemények a reformáció 400 éves jubileumára. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványa. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL DEBRECENI FŐOSZTÁLYA

- 2015 Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve. KSH. Budapest, Statisztikai Kiadó.

KÜLLŐS IMRE—P. SZALAY EMŐKE (SZERK.)

- 2000 *Magyar Református Egyházak javainak tára*. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. II. Beregi Egyházmegye 1. Budapest. Országos Református Gyűjteményi Tanács

- 2001 Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. IV. Ungi Egyházmegye. Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács.
- LAKNER LAJOS
- 2014 *Az Árkádia-pör fogságában. A debreceni Csokonai-kultusz.* Debrecen, Déri Múzeum
- LENGYEL MÁRTON
- 2004 *A turizmus általános elmélete.* Budapest, Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája
- LOVAS KISS ANTAL
- 2011 *Társadalmi ünnepek közösségi funkciói az ezredfordulón.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- MAGYAR TURIZMUS ZRT. KUTATÁSI IRODA (ÖSSZEÁLL.)
- 2013 *A vallási turizmus helyzete. Összefoglaló a Mintel „Religious and pilgrimage tourism” című kiadványából.* Forrás: [http://szakmai.itthon.hu/-documents/28123/121718/Mintel_Vall%C3%A1si_turizmus.pdf/8d3731bb-aedo-4f45-bf9d-97ba265fcccb] Letöltés ideje: 2013. június 15.
- MARJAY KÁROLY
- 1917 *A reformáció 300 éves megünneplése. Protestáns Egyházi És Iskolai Lap.* 24. 275–276.
- MARTONNÉ ERDŐS KATALIN
- 2009 *A turizmus alapjai.* Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó
- MESTER TÜNDE
- 2006 *Vallási turizmus. Turizmus Bulletin.* 2. 16–18.
- MICHALKÓ GÁBOR
- 2007 *A turizmuselmélet alapjai.* Székesfehérvár, Kodolányi Gábor Főiskola
- 2012 *Turizmológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- MILLISITS MÁTÉ
- 2014 *A reformátorok és a reformáció jubileumai. Reformatus.hu.* A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2014. január 24. Forrás: [http://reformatus.hu/mutat/a-reformatorok-es-a-reformacio-jubileumai/] Letöltés ideje: 2016. január 28.
- NOLAN, MARY LEE–NOLAN, SIDNEY
- 1992 *Religious Sites as Tourism Attractions in Europe. Annals of Tourism Research.* 19. 68–78.
- PALLAS NAGY LEXIKONA
- 1897 XIV. kötet. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
- PAPP JÓZSEF
- 2001 *A debreceni Sétakert. HBMLÉ.* 2001. 28. 191–206.
- PAPP LAJOS
- é.n. (1925) *A szeghalmi református egyház története, mely a reformáció 400 éves fordulójára majd az 1925. évi templom s toronyjavítás alkalmával íratott s a toronygömbbe emlékezet okáért elhelyeztetett.* Szeghalom, Tóth és Mező könyvnyomtató mesterek
- P. SZALAY EMŐKE
- 2015a *Úrasztali és kereszteleődények a Tiszáninneni Református Egyházkerület Borsod-Gömöri Egyházmegye gyülekezeteiben. I. Magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Magyar Református Egyház javainak tára. I. XXV. Böcs: Borsod-Gömöri Református Egyházmegye*
- 2015b *A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Magyar Református Egyház javainak tára. XXX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. XIII. Komáromi Református Egyházmegye. II. Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács*
- PAYR SÁNDOR
- 1911 *A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. Protestáns Szemle.* 489–501.
- PATAY KÁROLY
- 1917 *A 400 éves évfordulóra. In Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517–1917.* Budapest, Országos Református Sajtóiroda. 5–7.
- POZSONY FERENC
- 1998 *Turizmus és népszokások. In Fejős Zoltán (szerk.): A turizmus mint kulturális rendszer.* Budapest, Néprajzi Múzeum. 125–129.
- PUCZKÓ LÁSZLÓ–RÁTZ TAMARA
- 2005 *A turizmus hatásai.* Budapest, Aula
- 2011 *Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PUSZTAI BERTALAN
- 2000 *Remény és beteljesülés. Utaslevelek a turizmus kutatásában. Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): Turizmus és kommunikáció. Tabula könyvek 1.* Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–Pécsi Tudományegyetem. 180–190.
- 2004 *Religious tourism. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism.* Forrás: [https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/-123456789/13455/9513919900.pdf?sequence=1]. Letöltés ideje: 2012. november 12.
- 2011 *Frivol turisták szent helyeken. In Michalkó Gábor–Rácz Tamara (szerk.) A turizmus dimenziói: humánium, ökonómikum, politikum.* Turizmus Akadémia 5. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola. 253–266.
- RAFFAY ÁGNES–LŐRINCZ KATALIN–CLARKE, ALAN
- 2013 *Spirituális és üzleti értékek találkozása a vallási turizmusban. Turizmus Bulletin.* 2013. 2. 34–42.

RÁTZ TAMARA (SZERK.)

- 2005 A karácsony hatása a hazai turisták utazási szokásaira. *Turizmus Bulletin*. 4. 3.
- 2006b A húsvét szerepe a magyar lakosság utazási magatartásának befolyásolásában. *Turizmus Bulletin*. 1. 33–38.
- 2006c A karácsony szerepe a magyar lakosság utazási magatartásának befolyásolásában. *Turizmus Bulletin*. 4. 3–12.
- 2007 A kultúra szerepe a turizmusban és a városfejlesztésben. Budapest, Kulturpont Iroda.
- 2008 A magyar Athén és a kálvinista Róma – kulturális üzenetek megjelenése a magyar városok észlelt imázsában. *Turizmus Bulletin*. 3. 41–51.

RECULTIVATUR

- 2013 Elaboration of a tool for the inclusion of religious-related cultural values into the planning and development process. Common Model of Religious Tourism. *Recultivatur.hu*. 2013. január 11. Forrás: [http://www.recultivatur.eu/index.php?option=com_phocadownload&view=file&id=73:religious-common-model&Itemid=262] Letöltési ideje: 2014. június 5.

RÉVÉSZ KÁLMÁN

- 1917 A reformáció első évszázados jubileuma hazánkban 1617. In *Emlékalbum a reformáció 400 éves évfordulójára. 1517–1917*. Budapest, Országos Református Sajtóiroda. 67–69.

SÁNDOR RENÁTA

- 2013 Alternatív turizmus lehetőségei a fenntarthatóság jegyében. *Mikes International*. 1. 59–69.

SMITH L., VALENE

- 1992 Introduction. Pilgrimage and Tourism. The Quest in Guest. *Annals of Tourism Research*. Special Issue. 1–17.

STERMICZKI ANDRÁS

- 2016 Luther-zarándoklat Dunaújvárosból. *Evangelikus.hu* Magyarországi Evangélikus Egyház. 2016. augusztus 11. Forrás: [http://www.evangelikus.hu/taxonomy/term/2263] Letöltés ideje: 2016. augusztus 11.

SULYOK JUDIT–MÁRTONNÉ MÁTHÉ KINGA

- 2014 A vallási turizmus helyzete Magyarországon. *Turizmus Bulletin*. 2014. 1. 11–20.

SZABADI ISTVÁN

- é.n. (2008) *A Debreceni Nagytemplom*. Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.,

SZIRMAI ÉVA

- 2011 Ünnepe-émlékezet-hatalom. Politikai ünnepek jelentésváltozásai. Szeged, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézet

SZÜCS SÁNDOR

- 1962 Debrecen mentőszolgálat. *HBMLÉ.* 97–108.

SZ.N.

- 1818 *Elmélkedés a' reformatio harmadik századjának meg-innepléséről és az augustana, s' helvetice vallástételt követőknek a' mai ki-de-rült világban lett egygyesülésekről.*
- 1917 A ref. kollégium és a D.P.I.K. vasárnapi reformációi emlékünnepe-lye. *Debreceni Újság*. 1917. november 6. 5.
- 1921 Megnyíltak a Nagytemplom kapui. A magyar kálvinizmus országos ünnepe. *Debreceni Független Újság*. 1921. március 10. 1–4.
- 2006 „Szívemet hozzád emelem”: kortárs iparművészek és építészek tárlata: kiállítás a reformáció emlékünnepe a debreceni Református Nagytemplomban. *Magyar Iparművészet*. 1. 52–53.
- 2017 Református Egység Fesztivál. *Reformatus.hu*. A Magyarországi Református Egyház hivatalos honlapja. 2017. május 20. Forrás: [http://reformatus.hu/mutat/13238/] Letöltés ideje: 2016. szeptember 2.
- é. n. Evangélikus reformációi emlékt. *Ref500*. Reformáció 500. Magyarországi Evangélikus Egyház. Forrás: [http://www.ref500.hu/reformacioi-emlekturak/] Letöltés ideje: 2016. december 1.

TARJÁN M. TAMÁS

- é. n. 1620. január 8. Bethlen Gábor Magyarország fejedelmévé választják. *Rubiconline*. Forrás: [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1620_januar_8_bethlen_gabort_magyarorszag_fejedelmeve_valasztjak/] Letöltés ideje: 2016. december 5.

TASNÁDI JÓZSEF

- 2002 *A turizmus rendszere*. Budapest, Aula Kiadó

TÖKÉS JÓZSEF

- 1918 Az egyházi értekezlet jubiláris közgyűlése. In Tökés József (szerk.): *1517–1917. Emlékkönyv a reformáció négyszázados évfordulójára. A sepsi református egyházmegye egyházi értekezletének megbízásából*. Sepsiszentgyörgy, Kossuth Könyvnyomda (Móritz István).

VEREBÉLYI KINCŐ

- 2004 Ünnepe. In Pócs Éva (szerk.): *Ritus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest, L'Harmattan–Márcali Városi Helytörténeti Múzeum. 13–20.

VIDA GABRIELLA

- 2013 Ónedenyek. Használat, előfordulás, leltárak. *onedenyek.neprajz.hu/neprajz*. Forrás: [http://onedenyek.neprajz.hu/neprajz.02.03.php?bm=1&kr=A_51_%3D%2202%22#_ftn16] Letöltés ideje: 2016. december 1.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- DM Déri Múzeum
DF Déri Múzeum Fotótára

HBML Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
 HBMLÉ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve
 TtREL Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

Márta P. Szászfalvi

THE DIMENSIONS OF REFORMED RELIGIOUS TOURISM AND THE CENTENNIAL JUBILEES OF THE REFORMATION

It is common knowledge that the macro-economic changes that came in the wake of the change in the political system in Hungary and the country's accession to the European Union significantly restructured economic and societal processes at a local level. Thus, it can be regarded as a natural development that more and more towns and villages that

formally made their living exclusively from agricultural production now try to 'sell' their cultural heritage, i.e. they are trying to 'redefine their identity'. The communities of the Reformed church are also doing their utmost to adjust to the societal expectations and changing demands of tourism that arose as a result of the aforementioned processes. Their efforts aimed at satisfying the newly emerging needs by integrating into local tourism through attracting visitors to their sights and initiating new tourism development projects can be called a characteristic trend.

My study addresses the following issues: changes in the concept of religious tourism, which has been enjoying increasing popularity over the last few decades; opportunities in tourism for the Reformed parishes; new needs of tourists visiting the town; the role played by religious holidays in tourism as well as their potential utilisation; and the centennial jubilees linked to the Reformation.